

શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

૨૨૨૭

ભોજન વ્યવહાર ત્યાં કન્યા વ્યવહાર.

અથવા,

રોટી ત્યાં બેટી,

અથવા,

જે જે નાતોને અરસપરસ લાણુ વ્યવહાર છે તે તે નાતોમાં
કન્યા વ્યવહાર કરવાની અગત્ય વિષેનો નિબંધ.

કર્તા,

કેશવલાલ મોતીલાલ.

‘બુદ્ધિ અને રૂઢીની કથા’; તથા ‘સ્થાનિક સ્વ-રાજ્ય’ના

ઈનામી નિબંધ વિગેરેનો કર્તા,

તથા

અમદાવાદ ડીસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટનો વકીલ.

न विशेषोऽस्तिवर्णानाम् सर्वं ब्राह्ममिदं जगत् ॥

ब्रह्मणा पूर्वं सृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥

॥ મહાભારત શાન્તિ પર્વ અ. ૧૮૮ ॥

અર્થ:—જાતિનો વસ્તુતઃ ભેદ નથી. બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ કરેલી આ
સૃષ્ટિમાં સર્વ જગત્ બ્રાહ્મ છે, તેમાં કર્મવડે જાતિ થઈ છે.

એક નાતમાં નાત, કળિયે બીજી કીધી;

ગ્રહસ્થ બિંદુક જાત, દીકરીઓ નવ દીધી. કૃષ્ણરામ.

અમદાવાદ

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

સંવત્ ૧૯૪૯.

સને ૧૯૯૩.

મૂલ્ય ૪ આના.

અમદાવાદ

“યુનિયન” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો.

કાયદા પ્રમાણે રજીસ્ટર કરાવ્યો છે.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પ્રસ્તાવના.	૫.
ઉપોદ્ધાત.	૧૧.

વિભાગ ૧ લો. પ્રાચીન કાળ.

પ્રકરણ ૧લું. અસલ આર્યોમાં વર્ણભેદ અને તેની ઉત્પત્તિ.	૧.
પ્રકરણ ૨જું. ભિન્ન ભિન્ન વર્ણોમાં પરસ્પર ભોજન વ્યવહાર	
તથા કન્યા વ્યવહાર.	૧૫.

વિભાગ ૨જો અર્વાચીન કાળ.

પ્રકરણ ૧લું. હાલની વર્ણ-સાતિભેદની સ્થિતિ. ૨૪.
પ્રકરણ ૨જું. સાતિઓની ઉત્પત્તિનાં ઐતિહાસિક કે	
સંબંધિત કારણો.	૩૪.
પ્રકરણ ૩જું. હાલની ભિન્ન ભિન્ન નાતોમાં અરસ્પરસ ભોજન	
વ્યવહાર તથા કન્યા વ્યવહારનો સંબંધ.	૫૩.

વિભાગ ૩જો.

પ્રકરણ ૧લું. વર્ણભેદના વિસ્તારથી અને વિશેષે કરી કન્યા	
વ્યવહારના સખત પ્રતિબંધથી નીપજતાં માઠાં પરિણામ. ૫૯.	
પ્રકરણ ૨જું. માઠાં પરિણામ દૂર કરવાના ઉપાય.	૭૧.

વિભાગ ૪થો.

પ્રકરણ ૧લું. ખીજ દેશોમાં વર્ણભેદ, અને પરસ્પર ભોજન	
વ્યવહાર તથા કન્યા વ્યવહાર.	૯૦.
પ્રકરણ ૨જું. મુકાબ્બો.	૯૬.

વિભાગ ૫ મો.

પ્રકરણ ૧લું. હાલની વર્ણવ્યવસ્થા વિષે અભિપ્રાય....	... ૧૦૩.
પ્રકરણ ૨જું વિનતિ. ૧૧૧.

પ્રસ્તાવના.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિદ્યાના પ્રકાશ તથા પ્રસારથી દરેક આખતની તપાસ કરતાં આપણે શીખ્યા છીએ. આથી હાલમાં કેટલાંક વર્ષોથી આપણી સંસારિક, રાજકીય ને ધાર્મિક સ્થિતિ વિષે કેટલાક મહાભારત પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થયા છે, ને તે ઉપર ચર્ચા ચાલી રહી છે. એવા પ્રશ્નો 'સુધારા'ના નામથી અને તે ઉત્પન્ન કરનારા 'સુધારાવાળા' ના નામથી ઓળખાયા.

પાશ્ચિમાલ્ય કેળવણીના પ્રસારથી હાલનો સુધારો જન્મ પામ્યો એમ કહીએ તો તે ખોટું નથી. અંગ્રેજી બહેલાઓએ દેશમાં કેટલીક હાનિકારક અને દુષ્ટ રીતો દીડી. તેઓ પે.તાના ખીજા બંધુઓની માફક પડેલે ચીજે આંખો મીચીને ચાલવાને બદલે એવી જે રીતો હતી તેને ટાળી કાઢી તેથી નિપજતાં હાનિકારક પરિણામો ખતાવવા લાગ્યા ને કહેવા લાગ્યા કે અહીં સુધારો કરવાની જરૂર છે. એ સુધારાનો ઝુંડો કેટલાંક વર્ષો તો નિર્ભયતાથી ધુમ્યો. એમાંના ધણાક વિષયો જુના વિચારના લોકોને અશ્ચયિકર લાગ્યા ને કેટલાક તો એમના ધાર્મિક વિચારોની આડે આવવા લાગ્યા, તેથી તેઓની ઇચ્છા આ નવું આવવું પૂર રોકવાની હતી, પરંતુ તે પૂર શી રીતે રોકવું તે તેમને માલમ નહોતું, તે રોકવાની તેમનામાં બુદ્ધિ નહોતી, ને તે રોકવાની તેમનામાં શક્તિ પણ નહોતી; તેથી તેઓ મુંગા મુંગા બેસી રહી સુધારાવાળા જે કરે તે જોયા કરતા હતા. અલખત વખતે વખતે લાગ આવ્યે નાતોનું હથિયાર ખડુ કરી દેતા, ને સુધારાવાળાને પજવતા, તેમને નાસ્તિક નાસ્તિક કહી તેમની નિંદા કરતા, ને સંસારિક આખતોમાં તેમનો ભારખોજ પડવા દેતા નહોતા, એ આદિ ધણા નીચા ઉપાયો એવા લોકો લેતા. એમ કરતાં સુધારો સ્થાપન થયો ને તેની શિક્ષાપત્રી ઉત્પન્ન થઈ, પરંતુ નાતોના બધાં રણ આગળ, ને સામાન્ય કેળવણી તથા સ્ત્રીકેળવણીના અભાવ

આગળ સુધારાવાળાઓના યતનનું જોઈએ તેટલું સંતોષકારક ફળ આવ્યું નહિ. સુધારાવાળાના યતનનું કંઈ ફળ થયું નથી એમ જોયો ધારતા હશે તેઓ મોટી ભૂલ કરે છે. છોકરા છોકરીઓને કેળવણી આપવાની બાબતમાં, બાળલગ્નની બાબતમાં ને એવી એવી ઘણી બાબતોમાં સુધારાના વિચાર સર્વમાન્ય થતા જાય છે, એ કંઈ નાનું સુતુ. ફળ નથી. એ શિવાય સુધારાના વિરૂદ્ધ પક્ષીઓ આજે જે ઉત્પન્ન થયા છે તે પણ સુધારાનો જ પ્રતાપ છે. કદાપિ એ વાત અમારા ‘રૂઠી એજ ઇશ્વર, રૂઠી એજ ધર્મ, ને રૂઠી એજ સર્વસ્વ’ એવા આગ્રહી ન્યાયવાળાઓને પસંદ નહિ પડે. કેટલાક ઇંગ્રેજ ભણેલાઓને પોતાને આપદાદાના રિવાજો ઉપર અને તેઓના ડહાપણ ઉપર જે હુમલો થતો તે પસંદ ન પડ્યું, એટલે તેઓ નવી પદ્ધતિએ જુની-ખરેખરી જુની-પ્રાચીન-નહિ પણ ચાલતી-રૂઠીઓનો બચાવ કરવા નિકળ્યા, ને થોડે થોડે સુધારાની વિરૂદ્ધ બોલવા લાગ્યા. સંસારિક સુધારામાં એકાદ એ બાબતો એવી હતી કે એથી સ્વભાવિક રીતે ચાલતી રૂઠીએ વિચાર કર્યા વિના ચાલનારા માણસો ઉશ્કેરાય. પ્રથમ આવા વિષયોની વિરૂદ્ધ અવાજ નિકળવા લાગ્યો. એમ કરતાં કરતાં આવા ઇંગ્રેજ ભણેલાઓની સંખ્યા વધી, ને તેઓમાં સુધારો જેટલા બળથી દાખલ કરવાનો યત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, તેટલા બળનો પ્રભાવ થયો, ને એક વિરૂદ્ધ પક્ષ બંધાયો. બંને પક્ષમાં કંઈક કંઈક આગ્રહનું જોર વધવા લાગ્યું ને કેટલાક દૂરાગ્રહી પણ પાકવા લાગ્યા. ધિમે ધિમે એવો પણ વખત આવ્યો કે વિધવાઓને જીવતાં બાળી મુકવા જેવો નિર્દય, મનુષ્યહારી, ને જંગલી રિવાજ બંધ થયો એ આ દેશની દુર્દશા થઈ છે એમ કહેનારા, અને ચાલતી રૂઠી સારી હોય કે નરતી હોય પણ તે પાળવી એ ધર્મ છે એમ કહેનારા પણ નિકળી આવ્યા. વિધવાઓને જીવતી બાળી મુકવાનો રિવાજ બંધ કરવાથી આપણું સત્તાનાશ વળી ગયું છે, બાર વર્ષની અંદરની બાળકીઓને ઘણી પાસે

નહિ મોકલવાથી બ્રુણ હયા ચોટશે અને પાછું એથી અધિક સ-
 લાનાશ વળશે એવાં એવાં વચનો હજી આપણા કાનમાં ગાજી રહ્યાં છે.
 આવા વિચારો જન્મ પામે એ પણ દેશના ભાગ્યોદયનીજ વાત સમજવી તો!

આવા સમયમાં ‘જ્યાં રોટી ત્યાં બેટી,’ કેમ નહિ એ અગ-
 ત્યનો પ્રશ્ન પણ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો છે. એ પ્રશ્ન કંઈ થોડો મ-
 હત્વનો નથી. ને તેના નિશ્ચય ઉપર આપણા સંસાર-સુખનો આધાર
 ઘણો દરજ્જે છે, માટે અમારી સર્વ ભાધઓને વિનતિ છે કે પક્ષા
 પક્ષ ને મિથ્યા મમતામમત બાળુ ઉપર રાખી શાંતપણે આ સ-
 વાલનો વિચાર કરવો, એ આપણી ફરજ છે. ઘણી વખતે પોતાનું
 સાઈં નરતું કરવાનું માણસના હાથમાં હોય છે, પરંતુ માણસ અનેક
 વૃત્તિઓથી આડે રસ્તે દોરાય છે, ને તેથી સુખનો ખરો માર્ગ બાળુ
 ઉપર રહી જાય છે. એનો ઉપાય મનની શાન્તિ અને ખરા ખોટાની
 તુલના કરવાની નિર્મળ તથા નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિ છે. દરેક સવાલનો
 વિચાર કરતાં આ રિવાજ જુનો છે કે નવો છે એમ વિચારવા કરતાં
 આ રિવાજથી આપણા દેશને સામાન્ય લાભ છે કે ગેરલાભ છે
 એનો વિચાર કરવો વધારે ઉચિત છે. એ પ્રમાણે આ પ્રશ્નનો પણ
 વિચાર કરવાનો છે.

હાલ તો આ પ્રશ્નની ઠામ ઠામ ચર્ચા ચાલી રહી છે. હમણાં
 જ જેતપુરના વાણીઆ મહાજને આ પ્રશ્નના સંબંધમાં જુદાં જુદાં
 મહાજનો ઉપર પત્રો લખી તેમના અભિપ્રાય માગ્યા છે. આવે વ-
 ખને ‘જ્યાં રોટી વ્યવહાર ત્યાં બેટી વ્યવહાર,’ ન હોવાથી આપણને
 કેટલી હાનિ થઈ છે અને એવો વ્યવહાર કરવાથી કેટલો લાભ થવાનો
 સંભવ છે; વળી એવો વ્યવહાર કરવામાં અડચણો શી છે, ને એવો
 વ્યવહાર કરવાના ઉપાય શા છે; એવો વ્યવહાર આપણા પ્રાચીન
 શાસ્ત્રોની વિરુદ્ધ છે કે કેમ એ આદિ બાબતોની ચર્ચા કરવી અવ-
 સ્યની છે; અને એવી ચર્ચા વધારે વધારે થતી જાય એવો તથા
 સર્વના મનમાં એવા પ્રતિબંધથી થતી હાનિ અને એવો પ્રતિબંધ

દૂર કરવાથી થતા લાભ ઉતરે એવો યત્ન કરવો જોઈએ. આવા નિબંધો, એ આ બાબતનું એક અગત્યનું સાધન છે. ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’એ પોતાના હસ્તકનાં અનેક ફૂંડો પૈકી એક ફૂંડ માંથી આ નિબંધ યોગ્ય પ્રસંગે, યોગ્ય સમયે, તે ધણા અગત્યના વિષય ઉપર લખાવ્યો છે એ માટે તેને ધન્યવાદ ધટે છે.

આ નિબંધ તૈયાર કરવામાં નિચે લખેલા ગ્રંથોનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે, તેથી તે ગ્રંથકર્તાઓનો ઉપકાર માનવાની અમે અમારી ફરજ સમજીએ છીએ.

ગ્રંથોનાં નામ:—

૧ ‘આર્યાવર્તના લોકોના મૂળ અને ઇતિહાસ’ વિષે અસલ સંસ્કૃત વચ્ચેનો પુસ્તક ૧લું, નાતો વિષેનું, આવૃત્તિ બીજી, મી. જી. મૂર કૃત.

૨ ‘પ્રાચીન આર્યાવર્તના સુધારાના ઇતિહાસ’નાં પુસ્તક ત્રણ, મી. રોમેશ ચંદ્રદત્ત કૃત.

૩ ‘જ્ઞાતિ નિબંધ,’ કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ કૃત. આવૃત્તિ ત્રીજી.

૪ ‘જાતિભેદ અને ભોજન વિચાર,’ કર્તા શ્રી નારાયણ હેમચંદ્ર.

૫ ‘નાત’ વિષે અંગ્રેજી નિબંધ, પ્રસિદ્ધ કરનાર ‘ધ ક્રિશ્ચિયન વર્નાક્યુલર એજ્યુકેશન સોસાયટી,’ મદ્રાસ.

૬ ‘રાસમાલા,’ એ. કે. ફ્રાન્સ કૃત, સને ૧૮૭૮ની નવી આવૃત્તિ.

૭ ‘નાત સુધારો,’ લખનાર રા. હરગોવિંદ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા.

૮ ‘ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ,’ કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર કૃત .

૯ ‘ચીપ્સ ક્રોમ એ જર્મન વર્કશોપ,’ પુસ્તક બીજું, પ્રોફેસર એક્ષમ્યુલર એમ. એ. કૃત.

૧૦ ‘કન્યાની અછતનો નિબંધ,’ કર્તા રા. સા. મયારામ રાંછુનાથ.

૧૧ ‘મનુસ્મૃતિનું ભાષાંતર,’ કર્તા રા. ઝવેરીલાલ ઉમીયા-
શંકર યાગિક.

૧૨ ‘દ્વિજોન્નતિ નિરૂપણુ,’ કર્તા રા. પ્રાણુગોવિંદ રામરામ.

૧૩ સત્યાર્થ પ્રકાશ,’ શ્રીમદ્દયાનંદ સરસ્વતી સ્વામિ વિરચિત.

૧૪ ‘સિદ્ધાંત સાર,’ યોજનાર રા. મણિલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી.

૧૫ ‘સુદર્શનનો વખારો.’

એ શિવાય ખીજ કેટલાક ગ્રંથોનો આશ્રય તથા આધાર લીધો
છે. આ પુસ્તક સાફ કરવા એ પ્રમાણે બનતો શ્રમ લેવામાં આ-
વ્યો છે, તે શ્રમ કેટલે દરજ્જે પાર પડ્યો છે તેની તૂટના કરવાનું
વાંચનાર વિદ્વાનોને સોંપીએ છીએ.

છેવટ કહેવાનું એ છે કે આ એક નિબંધથી કંઈ જોઈએ તેટલું
ફળ થવાની આશા રાખી શકતા નથી, પરંતુ આ નિબંધથી આ
ચર્ચા ઉત્પન્ન થશે, ખીજ નિબંધો અને ભાષણો આ બાબતનાં થશે
અને જે હેતુથી આ નિબંધ લખવામાં આવ્યો છે તે હેતુ પાર
પડવામાં આથી કંઈ પણ મદદ મળશે, તો અમારા ચત્તનો બદલો
વળ્યો ગણી અમે સંતોષ માનીશું.

અમદાવાદ,
રાયપુર, સંવત ૧૯૪૯ના
ફાગણ શુદ્ધ.

કેશવલાલ મોતીલાલ.

ભોજન વ્યવહાર ત્યાં કન્યા વ્યવહાર

અથવા,

જે જે નાતોને અરસ્પરસ ભાણુ વ્યવહાર છે તે તે નાતોમાં
કન્યા વ્યવહાર કરવાની અગત્ય વિષેનો નિબંધ.

ઉપોદ્ધાત.

જ્યાં ભોજન વ્યવહાર ત્યાં કન્યા વ્યવહાર કરવામાં અથવા જ્યાં
'રોટી ત્યાં ખેટી,' એવા વ્યવહારમાં શો બાધ છે? એ પ્રશ્ન હાલના
સમયમાં ઘણો અગત્યનો છે. કોઈ પણ પ્રજાના સંસારિક સુખનો આ-
ધાર તે પ્રજાની લગ્નની રીતો ઉપર છે. જે પ્રજાની લગ્નરીતો
એવી હોય કે ઘણાં જોડાં મન ગમતાં બંધાય, તે પ્રજાનું સંસાર
સુખ સાફ હોય, ને જે પ્રજાની લગ્નરીતો એવી હોય કે ઘણાં
જોડાંનાં કળેડાં થાય, તે પ્રજાના સંસાર-સુખની હાનિ હોય છે; માટે
દરેક પ્રજાએ લગ્નરીતો મન ગમતાં જોડાં બંધવાનો અધિક અ-
ધિક સંભવ થાય એવી સ્વીકારવી જોઈએ, ને જો કોઈ રીત એવી
ન હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. અનેક હાનિકારક રીતોથી
આપણા સંસાર-સુખની ઘણું દરજ્જે હાનિ થઈ છે. બાળલગ્ન, કન્યા,
વિક્રય, સાટાં, ત્રેખડાં આદિ રીતોથી આપણું સંસાર-સુખ દહાડે
દહાડે નાશ પામતું જાય છે, માટે એવી રીતોનો જેમ આપણે
જલદી ત્યાગ કરીશું તેમ આપણા હક્કમાં જલદી લાભ થશે એવી
દુષ્ટ રીતો ત્યાગ કરતાં જે જે કારણો આડે આવતાં હોય તે તે
કારણોનો પુખ્ત વિચાર કરવો ને પછી તેનો ત્યાગ કરવો એ ઘણું અ-
ગત્યું છે. કન્યા વ્યવહારનાં ક્ષેત્રો નાનાં નાનાં હોવાથી બાળલગ્નની

દુષ્ટ રહીઓને ધણું ઉત્તેજન મળે છે, ને કળેડાં ઘટવાને બદલે વધવાનો સંભવ રહે છે. કન્યા વ્યવહારનાં ક્ષેત્ર નાનાં નાનાં એટલે મન ગમતાં વરકન્યાની પસંદગી કરવાનું અને નહિ તેથી જો કન્યા વ્યવહારનાં ક્ષેત્ર વિશાળ કરવામાં આવે તો ધણું સાફ. આજે ખાહણ, વાણિયા, કણુખી આદિ દરેક વર્ણમાં એવી ભિન્ન ભિન્ન વણી નાતો છે કે જેઓ અરસપરસ ભોજન વ્યવહાર રાખે છે, જેઓ આચાર વિચારમાં ને ઉજળામણમાં સરખી છે, ને ટુંકામાં જેઓ સંસારિક સ્થિતિમાં તમામ વાતે સરખી છે, એમ છતાં તેઓમાં કન્યા વ્યવહાર નથી. આવો પ્રતિબંધ રાખવાનું કંઈ સખળ કારણ જણાતું નથી. એ પ્રતિબંધ યુક્તિથી માન્ય થઈ શકે એવો નથી, એવા પ્રતિબંધનો કશો આધાર પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં મળતો નથી, ને એવા પ્રતિબંધ પાળવાની કંઈ અગત્ય પણ જણાતી નથી. ઉત્કટું એવા પ્રતિબંધે ધણી નુકશાનકારક રહીઓને જન્મ આપ્યો છે, ને આપણા સંસાર-મંડળની અનેક પ્રકારે હાનિ કરી છે. આપણી સંસારિક સ્થિતિની અવદશા થઈ છે, આપણી ધાર્મિક અને રાજકીય સ્થિતિની પણ અવદશા થઈ છે; ને ટુંકામાં આપણે પ્રજાની ઓળમાંથી નીકળી ગયા છીએ. હવે આ હાનિ અવધિએ પહોંચી છે, ને તે દૂર કરવાના ઉપાય દેશના દરેક શુભેચ્છકે યોજવા જોઈએ. એવો પ્રતિબંધ દૂર કરતાં કંઈ પણ જાતની હરકત જણાતી નથી; એમ કરતાં ધર્મનો કંઈ બાધ નડતો નથી, ને એમ કરવામાં નવા ને જુના વિચારોનો ઝઘડો આડે આવતો નથી. ત્યારે આ અગત્યની બાબતમાં પગલું ભરવાને આપણે વિલંબ શા માટે કરવો જોઈએ? એ વાત ખરી છે કે એ પગલું ચાલતી રહીની વિરૂદ્ધ ભરવાનું છે. કોઈ પણ રહી સ્થાપિત થયેલી હોય, ત્યારે તે છોડવી આકરી પડે છે, ને વગર કા-

રણે તથા વગર વિચારે તે છોડવાનું કહેવું એ પણ વ્યાજ્ઞી નથી. તે પ્રમાણે આ રૂઢી પણ વગર કારણે અને વગર વિચારે છોડવાનું કહેવામાં આવે તો તે કહેવું વજનદાર ગણાય નહિ, ને લોકો તે સ્વીકારે નહિ. પરંતુ જ્યારે કોઈ રૂઢી સ્થાપિત થઈ ગઈ હોય, પણ તે રૂઢીથી સંસાર-મંડળની બહુ પ્રકારે હાનિ થતી હોય, ત્યારે તે રૂઢીનો ત્યાગ કરવો ઉચિત છે. તેમાંય વળી એવી હાનિકારક રૂઢીને તે પ્રજાના પ્રાચીન અને માન્ય શાસ્ત્રોનો ટેકો ન હોય, ત્યારે તો તે તબવામાં લગાર પણ આનાકાની શા માટે કરવી જોઈએ? એ ન્યાયે વિચારવાનું એટલું રહે છે કે હાલ આપણામાં કન્યા વ્યવહારનાં જેજે નાનાં નાનાં ક્ષેત્રો છે, ને જે જે નાતોને બાણા વ્યવહાર છે તે તે નાતોમાં પણ કન્યા વ્યવહાર નથી એવી જે રૂઢી છે તેથી આપણા સંસાર-મંડળને હાનિ થઈ છે ને થાય છે કે નહિ, ને એ રૂઢી સંયુક્તિક કે સશસ્ત્ર છે કે નહિ? આ ગ્રંથમાં અમે ખતાવીશું કે જે જે નાતો સંસારિક સ્થિતિમાં સરખી છે, ને જેમને બાણા વ્યવહાર છે, તે તે નાતોમાં કન્યા વ્યવહારનો પ્રતિબંધ છે તેથી આપણા સંસાર-મંડળને ઘણી હાનિ થઈ છે, આપણું સંસાર-સુખ વણસ્યું છે, ને આપણે ઘણીક હાનિકારક રૂઢીઓના ગુલામ થઈ ગયા છીએ; વળી એવો પ્રતિબંધ સંયુક્તિક તથા સશસ્ત્ર પણ નથી. એ પ્રતિબંધ તોડવા શા શા ઉપાયો યોજવા જોઈએ તેનો પણ વિચાર કરીશું; વળી આવા પ્રતિબંધ પૃથ્વી ઉપરની કોઈપણ પ્રજામાં નથી તે પણ ખતાવી આપીશું.

આ બધી હકિકત ધ્યાનમાં લેતાં આ પ્રતિબંધ તોડવાની અગત્ય વિશે ખાત્રી થયા વિના રહેશે નહિ.

વિભાગ ૧ લો.

પ્રાચીન કાળ.

પ્રકરણ ૧ લું.

અસલ આર્યોમાં વર્ણભેદ અને તેની ઉત્પત્તિ.

અસલ આર્યોમાં કોઇપણ પ્રકારનો વર્ણભેદ કે જાતિભેદ નહોતો એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. પ્રાચીન શાસ્ત્રોથી નિર્વિવાદપણે એમ શાબ્દિક થાય છે કે પ્રથમ સર્વ મનુષ્યની એક જાતિ હતી, અને ભિન્ન ભિન્ન જાતિના લોકોમાં કંઈ પણ સ્વભાવિક ભેદ છે, એમ સ્વિકારવામાં આવતું નહોતું. હાલની ગુંચવણ ભરેલી વર્ણવ્યવસ્થા અને તેવાજ જૂદી જૂદી જાતિના લોકોના અસ્પર્શના વ્યવહાર જોતાં એ સિદ્ધાંત કેટલાકને બહુ આશ્ચર્યકારક લાગશે, પરંતુ એકવાર પુનરુક્તિ કરવાની રજા લેઈએ છીએ કે આર્યપ્રજ્ઞના સુધારાના ઇતિહાસના કોઇપણ સમયનાં શાસ્ત્રો તપાસીએ અથવા સૌથી શ્રેષ્ઠ આધારવાળા વેદથી માંડીને કોઇપણ ગ્રંથ તપાસીએ તો એ સિદ્ધાંતની સત્યતા વિષે બિલકુલ શક રહેતો નથી.

नविशेषोऽस्ति वर्णानाम् सर्वं ब्राह्ममिदं जगत् ।

ब्रह्मणा पूर्वं सृष्टं हि कर्मभिर्द्वર્णतांगतम् ॥

॥ મહાભારત શાન્તિપર્વ અ૦ ૩૮૮॥

અર્થ—જાતિનો વસ્તુતઃ ભેદ નથી. બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ કરેલી આ

સૃષ્ટિમાં સર્વ જન્મત બ્રાહ્મણ, તેમાં કમ વડે જાતિ થઈછે.

આ શ્લોકથી એવી સૂચના થાયછે કે બ્રાહ્મણે ઉત્પન્ન કરેલાં સર્વ મનુષ્યો સરખાં છે, ને તેમનામાં કશો વર્ણભેદ નથી; વર્ણભેદ તો માત્ર કર્મવડે જ ઉત્પન્ન થયોછે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયછે કે મનુષ્ય માત્રની એક જાતિ એ સ્વભાવિક સ્થિતિ અને તેની ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ એ મનુષ્ય કૃત સ્થિતિ છે એમ આર્ય પ્રજા માનતી હતી; એટલે વર્ણભેદ સ્વભાવથી કે જન્મથી નથી, ઈશ્વર દત્ત નથી, ને ‘આ બ્રાહ્મણ, વાણિયાનું ખોળીયું ઈશ્વરે આપ્યુંછે,’ એમ પણ નથી, પરંતુ તે તો માત્ર ગુણ કર્મની અનુકુળતાથી જન્મ પછી પ્રાપ્ત થાયછે.

नयोनिर्नापि संस्कारो न श्रुतं नच सन्ततिः ।

कारणानि द्विजत्वस्य व्रतमेवतु कारणम् ॥

॥ महाभारत शान्ति पर्व ॥

અર્થ-દ્વિજત્વ (બ્રાહ્મણપણું, ક્ષત્રિયપણું ને વૈશ્યપણું)પ્રાપ્ત થવાનું કારણ યોનિ (અમુક યોનિથી ઉત્પન્ન)નથી, સંસ્કાર નથી, શ્રુત (વેદ પાઠ) નથી, ને સંતતિ પણ નથી, પરંતુ તે થવાનું કારણ તો વ્રત (સદાચરણ) છે.

जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद् द्विज उच्यते ॥

आपस्तम्ब धर्मसूत्र ॥

અર્થ—જન્મથી શૂદ્ર જન્મે છે, ને સંસ્કારથી દ્વિજ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય) કહેવાય છે.

યુક્તિ અને તર્કથી વિચારી જોતાં મનુષ્યની જે સ્થિતિ હોવાનું અનુમાન થાયછે તેજ સ્થિતિ ધણા પૂર્વ કાળમાં આપણા દેશમાં હતી. સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય પ્રાણીના વર્ગમાં જે સ્વભાવિક ભેદ છે તે સ્પષ્ટ રીતે આ-

પણા ધ્યાનમાં આવેછે. સ્ત્રી અને પુરૂષમાં ધર્મીક સ્વભાવિક ભિન્નતા દીઠામાં આવેછે. તેથી મનુષ્ય જાતમાં સ્વભાવથી કે જન્મથી તો ‘સ્ત્રી’ અને ‘પુરૂષ’ એવા બે જ ભેદ છે એમ સિદ્ધ થાયછે. શું સ્ત્રી અને પુરૂષમાં જેવા ભેદ જેવામાં આવેછે તેવા એક બીજાને ઓળખી કાઢવાને કંઈ ભેદ એક બ્રાહ્મણ કે એક વાણિયામાં જેવામાં આવેછે? બિલકુલ નહિ. કશો પણ ભેદ ક્યાં છે? ત્યારે બ્રાહ્મણની કે વાણિયાની જાતિ સૃષ્ટિના સૃજનનારે ઉત્પન્ન કરીછે અથવા મનુષ્યને જન્મથી પ્રાપ્ત થાયછે એમ કહેવાનો પણ શો આધાર કે પૂરાવછે? ‘કંઈજ નહિ,’ એમ કમુલ્લ કર્યા શિવાય છુટકો નથી.

એ વાત ખરી છે કે મનુષ્યના એકાદ મોટા જથામાં કાળાંતરે ગુણ કર્મ અને એવાં બીજાં કારણોથી ભેદ પડેછે. મળતા ગુણના કે મળતા કર્મના માણસો એક બીજાના સહવાસમાં આવેછે, તેથી એક બીજાને ઓળખાણ થાયછે. મનુષ્યો સ્વભાવિક રીતે સંસારિક કે વ્યવહારિક કાર્યો ઓળખીતાઓમાં પાડેછે. એમ કરતાં કરતાં કાળાંતરે તેમનો એક જથો-વર્ગ-જાતિ-જ્ઞાતિ બંધાયછે. એ નિયમ પ્રમાણે આર્યપ્રજ્ઞમાં બને એ સ્વભાવિક છે. કાળે કરીને ગુણ કર્મ ઉપરથી તેમનામાં વર્ણભેદ ઉત્પન્ન થયા. એમ જણાયછે કે પ્રથમ આર્યપ્રજ્ઞ જ્યારે આ દેશમાં આવી ત્યારે અત્રેના અસહી રહીશો હતા તેમનો વર્ણ-રંગ-આર્ય પ્રજ્ઞના વર્ણ-રંગ-થી જુદો, એટલે પ્રથમ વર્ણ-રંગ-ઉપરથી બે ભેદ ઉત્પન્ન થયા, ને બે વર્ણ બંધાઇ. એક વર્ણ આર્ય પ્રજ્ઞની ને બીજા અનાર્ય પ્રજ્ઞની થઈ. એ અનાર્ય પ્રજ્ઞમાંથી જેઓ આર્ય પ્રજ્ઞના સંબંધમાં આવ્યા તેઓ શૂદ્ર^૧ ઠર્યા; ને ગુણ કર્મથી આર્યપ્રજ્ઞના-દ્વિજ-

૧ મી. દત્ત કૃત પુસ્તક ૩, પૃષ્ઠ ૩૦૮. મુંબઈ ઈલાકાનો સને ૧૮૯૨ ની સાક્ષના વસિતપત્રકનો રીપોર્ટ, ભાગ ૧ લો, પૃષ્ઠ ૧૪૩, ૧૪૪.

ના ત્રણ વિભાગ પડયા. તેમાંના જેઓ ઉંચ ગુણના તથા વિદ્યાનો ઉંચો ધંધો કરનારા થયા તેઓ બ્રાહ્મણ ઠર્યા; જેઓ રૈયતનું રક્ષણ કરવાનો-રાજ્ય કરવાનો-ધંધો લેઈ બેઠા તેઓ ક્ષત્રિય ઠર્યા, ને જેઓ વ્યાપાર, રોજગાર ને ખેતી કરવા લાગ્યા, તેઓ વૈશ્ય ઠર્યા. એ પ્રમાણે અંતે ચાર વર્ગ થયા. એ વ્યવસ્થા પછી આર્યપ્રજ્ઞના સુધારાના બધા સમયમાં ચાલુ રહી. આર્યપ્રજ્ઞના સુધારાના સમયના જુદા જુદા ભાગ પાડી શકાયછે. પ્રથમ વેદ-શ્રુતિ-નો સમય, પછી સ્મૃતિઓનો, અને ચારપછી ઇતિહાસો તથા પુરાણોનો સમય આવેછે. એ સુધારાના સમયના અનેક ગ્રંથો-શાસ્ત્રો-છે. તેઓના સમય પણ એજ અનુક્રમેછે એમ માનવામાં આવેછે, ને તેમનો ચડાઉતરી આધાર પણ એજ ક્રમ પ્રમાણે ગણવામાં આવેછે; એટલે સૌથી પ્રાચીન સમય અને શ્રેષ્ઠ આધાર, શ્રુતિ-વેદ-સંહિતા, બ્રાહ્મણ, અરણ્યક ને ઉપનિષદનોછે; તે પછીનો સમય ને તેથી ઉતરતો આધાર સ્મૃતિઓનો; અને ઇતિહાસો તથા પુરાણોનો સમય સ્મૃતિઓનાય પછીનો અને આધાર પણ તેમનાથી ઉતરતો ગણાયછે.^૧ ગુરુ કર્મ ઉપરથી આર્યપ્રજ્ઞના પ્રથમ ચાર વર્ગ પડયા

૧ ‘આર્ય કીર્તિ’ નારાયણ હેમચન્દ્ર કૃત, પૃષ્ઠ ૧૬૪.

મુંબાઈ ઈલાકાનો ઉપર કહેલો વસ્તિપત્રકનો રીપોર્ટ, ભાગ ૧ લો, પૃષ્ઠ ૧૪૩.

૨ મી. મૂરકૃત આર્યાવૃત્તના લોકોની ઉત્પત્તિ અને ઇતિહાસનું પ્રસ્તક ૧ હું, ગીતિ વિષેનું, પૃષ્ઠ ૧ થી ૬.

શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણાનાં વિરોધો યત્ર દશ્યતે ।

તત્ર શ્રોતં પ્રમાણંતુ તયો દ્વૈધે સ્મૃતિર્વરા ॥ વ્યાસ ૭, ૪.

અર્થ—જ્યાં શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણોમાં વિરોધ હોય, ત્યાં શ્રુતિ પ્રમાણ છે; અને જો સ્મૃતિ તથા પુરાણોમાં વિરોધ હોય ત્યાં સ્મૃતિ પ્રમાણ છે.

‘આર્યકીર્તિ,’ પૃષ્ઠ ૭૬.

તે ક્રિયા કાળમાં પડ્યા એ મુકરર કરવું મુશ્કેલ છે; પરંતુ એટલું તો સિદ્ધ થઇ શકે છે કે વૈદિક સમયની શરૂઆતમાં વર્ણભેદ બિલકુલ નહોતો.^૧ પ્રથમ ઋગ્વેદમાં નિમ્નેલખેલો પુરુષ સૂક્ત નામનો મંત્ર દેખાય છે.

બ્રાહ્મણોસ્ય મુર્ધમાસીદ્વાહ રાજન્યઃકૃતઃ ।

ઉરૂતદસ્ય યદ્વૈશ્યઃ પદમ્યાં શૂદ્રો અજાયત ॥

ઋગ્વેદ સંહિતા, અધ્યાય ૧૦, મંત્ર ૧૦ નામે પુરુષ સૂક્ત.

શબ્દાર્થ—બ્રાહ્મણ તેનું (પુરુષનું) મોં છે. રાજન્ય તેના હાથ છે. વૈશ્ય તેની જાંઘો છે, અને શૂદ્ર તેના પગમાંથી નિકળ્યા છે. આ અગત્યના મંત્રના સંબંધમાં બે બાબતોનો વિચાર કરવાનો છે; એક બાબત તો એ કે એ મંત્રનો કાળ નક્કી કરવો, ને બીજી એ કે તેનો અર્થ નક્કી કરવો. આ બંને બાબતો વિષે ધણા પંડિતોએ પોતાના અભિપ્રાયો કારણો સહિત આપ્યા છે, તેઓમાંના ધણાખરાઓનો અભિપ્રાય એવો જણાય છે કે ઋગ્વેદના બીજા મંત્રો પછી સેંકડો વર્ષે આ મંત્ર રચાયેલો હોવો જોઈએ;^૨ એટલે વૈદિક સમયની શ-

૧ મી. દત્તકૃત ‘પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના સુધારાના ઇતિહાસનું પુસ્તક ૧ લું પૃષ્ઠ ૯૭, ૯૮, ૨૨૯. ‘આર્યકીર્તિ,’ નારાયણ હેમચંદ્ર કૃત પૃષ્ઠ, ૧૬૫, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૭૫. પ્રો. મેક્ષમ્યૂસર કૃત ‘ચીપ્સ ફ્રોમ એ જર્મન વર્ક શોપ,’ પુસ્તક ૨ જી, પૃષ્ઠ ૩૦૭, ૩૧૧.

૨ (ક) મી. દત્ત કૃત ઉપરલખેલાજ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૯૭ માની ટીકા. વેબર, મેક્ષમ્યૂસર, મૂર આદિ પંડિતોનો પણ એજ અભિપ્રાય છે.

રૂઆતમાં કોઇ પણ પ્રકારનો વર્ણભેદ નહોતો ને સર્વ આર્યપ્રજા એકજ વર્ણ—એકજ નાત—જાત હતી એમ જણાય છે. હવે એ મંત્રના અર્થનો પ્રશ્ન વિચારવાનો રહ્યો. એનો શબ્દાર્થ તો ઉપર આપ્યા પ્રમાણે છે; પરંતુ એનો ખરો ભાવાર્થ કે હેતુ શો છે તે નક્કી થયા શિવાય શબ્દાર્થ ઉપરથી કશો ખુલાસો થઇ શકે તેમ નથી. કેટલાક શબ્દાર્થને વળગી રહી એમ કહેછે કે ‘આહ્વાણ પરમેશ્વરના મોંમાંથી, ક્ષત્રિય હાથમાંથી, વૈશ્ય જાંગમાંથી, અને શૂદ્ર પગમાંથી ઉત્પન્ન થયાછે.’ બીજા કેટલાક એ અર્થ માન્ય રાખતા નથી,* ને કહેછે કે આ તો એક રૂપક છે. એનો ખરો ભાવાર્થ એ છે કે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો એ આહ્વાણોનો પરમ ધર્મ છે ને તે ધર્મનું મુખ્ય સ્થાન મુખ છે, માટે તેમને ધધ્ધ-

(ખ) મી. ભૂરકૃત “આર્યાવૃત્તના લોકોની ઉત્પત્તિ અને ઇતિહાસનું પુસ્તક ૧ હું, યાત્રિ વિષેનું, પૃષ્ઠ ૧૧, ૧૨.

દા. હોગનો આ બાબત વિરૂદ્ધ અભિપ્રાય છે, એટલે તે કહે છે કે એ મંત્ર પાછળથી થયેલો માનવાનો સંતોષકારક પુરાવ નથી.

મી. ભૂર આ મતનું ખંડન કરેછે. એજ ગ્રંથનું પૃષ્ઠ ૧૨.

(ગ) મી. કોલબ્રૂક પ્રોફેસર મેક્સમ્યુલર, પ્રોફેસર વેબર, એ વિદ્વાનો તેની ભાષા, ઢબ આદિ ઉપરથી એવાજ અભિપ્રાય આપેછે. એજન, પૃષ્ઠ ૧૩, ૧૪.

(ઘ) ‘આર્ય કીર્તિ,’ નારાયણ હેમચંદ્ર કૃત, પૃષ્ઠ, ૧૬૫.

* (ક) પંડિત દયાનંદ સરસ્વતિ કૃત ‘સસાર્ય પ્રકાશ,’ પૃષ્ઠ ૮૭, ૮૮. તે વિદ્વાન પંડિત કહેછે કે ‘મુખ’ની પેઠે સર્વમાં જે ઉત્તમ-મુખ્ય-તે આહ્વાણ; ‘આહ્’ બાહુવૈં બલં બાહુવૈં વીર્યમ્ ‘શતપથ’ આહ્વાણમાં એ પ્રમાણે કહ્યુંછે, એટલે ‘બલ’ કે ‘વીર્ય’નું નામ આહ્વાણ, તેથી જેનામાં તે મુખ્ય છે તે ક્ષત્રિય, ઇત્યાદિ. વળી તેઓ બતાવેછે કે ‘શતપથ આહ્વાણાદિ’ માં એ મંત્રનો એવોજ અર્થ ક-યોછે. યસ્માદેતે મુખ્યા સ્તસ્માન્મુખ તોહ્ય સ્વજ્યન્ત ઇત્યાદિ । અર્થ:-જે.

૨-શ્રેષ્ઠ પુરુષ-ના મુખની ઉપમા આપી છે. શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો એ ક્ષત્રિયોનો પરમ ધર્મ છે, ને તે ધર્મનું મુખ્ય સ્થાન હાથ છે, માટે તેમને તેના-શ્રેષ્ઠ પુરુષના-હાથની ઉપમા આપી છે; વણુજ અને ખેતી એ વૈશ્યોના પરમ ધર્મ છે ને તેનો આધાર-તેનું મુખ્ય સ્થાન-જાંગ ઉપર છે, માટે તેમને તેની ઉપમા આપી છે. તેજ પ્રમાણે ચાકરી કરવી એ શૂદ્રનો પરમ ધર્મ કે કર્તવ્ય છે, ને તેનું

થી-મુખથી-એઓ મુખ્ય છે, તેથી-મુખથી-એઓ ઉત્પત્તિ થયા કહેવાય છે.

(સ)- મી. મૂરકૃત ‘આર્યાવૃત્તના લોકોની ઉત્પત્તિ અને ઇતિહાસ’ ના પ્રથમ પુસ્તકમાં આ વિષયનું બહુ સારી રીતે વિવેચન કરેલું છે. દાકતર હોગ નામનો વિદ્વાન સંસ્કૃત પંડિત કહે છે કે “આ અલંકારી લખાણ છે ને તેનો ભાવાર્થ એ છે કે મુખ, વાયાનું સ્થાન છે, તેથી એવો ભાવ નિકળે છે કે મનુષ્ય જાતના શિક્ષક અને વિદ્યાદાતા બ્રાહ્મણ છે; હાથ બળનું સ્થાન છે, તેથી રાજ્યનું રક્ષણ કરનાર ક્ષત્રિયો છે; શરિરના નીચેના અવયવો ખોરાકનું મુખ્ય સાધન છે, તેથી ખોરાક પુરો પાડનાર વૈશ્ય છે; પગ જેમ આખા શરિરના બધા અવયવોનો આધાર છે એટલે તેમની ચાકરી કરે છે તેમ ચાકરી કરે તે શૂદ્ર. એજ ગ્રંથનું પૃષ્ઠ ૧૪-૧૫. મી. મૂર પોતે આ બાબતમાં કંઈ નિશ્ચયાત્મક અભિપ્રાય આપતો નથી.

(ગ) કવીશ્વર દલપતરામ, એમના યાત્રિ નિબંધમાં એજ પ્રમાણે કહે છે. પૃષ્ઠ ૫ જુઓ.

(ઘ) મી. દત્તકૃત ‘પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના સુધારાના ઇતિહાસ’ નું પુસ્તક ૧ લું, પૃષ્ઠ ૨૩૭.

(ઙ) આર્ય કીર્તિ, નારાયણ હેમચંદ્ર કૃત, પૃષ્ઠ ૧૬૬, ૧૬૭.

(ચ) ‘સિદ્ધાંત સાર’, યોજનાર મણિલાલ નલુભાઈ દિવેલી પૃષ્ઠ ૫૫.

મુખ્ય સ્થાન પગ છે માટે તેને તેની ઉપમા આપી છે. ઇશ્વર નિરાકાર છે, ને વૈદિક સમયમાં એને નિરાકાર માનવામાં આવતો હતો, તો ઇશ્વર-શ્રેષ્ઠ પુરુષ-ને ખરેખરાં મોં, હાથ, ઉર ને પગ હોય એ માનવું અસંભવિત થાય છે, ને તેવા અવયવવાળા કોઈ શ્રેષ્ઠ પ્રાણીના આકારનો સંભવ નથી તો શબ્દાર્થ પ્રમાણે ઉત્પત્તિનો સંભવ ક્યાં રહે છે ? માટે એ મંત્ર અલંકારી છે એ પક્ષ માન્ય કરવા લાયક છે, ને તેનો ભાવાર્થ એ મતવાળાઓ ખતાવે છે તેવો કંઈ છે એમ જણાય છે. વળી એ અર્થને સતપથ બ્રાહ્મણમાં આપેલા અર્થથી પુષ્ટી મળે છે, એટલે સંશયનો માર્ગ રહેતો નથી.

યજુર્વેદના ૩૧ મા અધ્યાયનો ૧૧ મો મંત્ર એનો એ જ છે.^૧ તેમજ અથર્વવેદમાં પણ એ મંત્ર દેખા દે છે. એટલે વૈદિક સમયના છેક છેલ્લા કાળમાં^૨ જ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તિનું-મનુષ્ય જાતના વિભાગ પડવાનું-ખીજ રોપાયું; ને તેમ થવાનું કારણ કંઈ જ નહિ પણ મનુષ્યનો આ સંસારમાંનો ધર્મ-તેનું કર્મ-કર્તવ્ય છે.

વેદ પછીનો સમય અને તેથી ઉતરતો આધાર સ્મૃતિઓનો ગણાય છે. સ્મૃતિઓથી પણ એમજ જણાય છે કે તે સમયમાં ચાર જ ભેદ રહ્યા ને તેનો આધાર ગુણ કર્મ ઉપર જ રહેતો હતો ને

૧ સત્યાર્થ પ્રકાશ, પૃષ્ઠ. ૮૭.

૨ હાલ જે સ્થિતિમાં ચારે વેદ આપણને મળ્યા છે તેવા કોઈ અંધકાર કે અંધકારોએ એકજ સમયે પુસ્તકોની માફક રચ્યા હશે એમ વિદ્વાનો માનતા નથી. તે સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરવાનો અત્રે ઈરાદો નથી, ને જગાપણુ નથી. પરંતુ તે વિચાર સ્વિકારતાં અમારા અભિપ્રાયમાં ફેર પડતો નથી, એમ કહેવાની મતલબ છે, મી. મૂરના ઉપર કહેલા પુસ્તકમાં એનું પણ વિવેચન કરેલું છે.

જન્મ ઉપર રહેતો નહોતો.^૧ સૌથી ત્રેષ્ઠ આધારવાળી મનુસ્મૃતિ ગણાય છે. એ સ્મૃતિમાં જાતોની ઉત્પત્તિ જે પ્રમાણે વેદમાં કહી છે તેજ પ્રમાણે કહી છે.

લોકાનાંતુ વિવૃદ્ધ્યર્થં મુખ્યબ્રાહ્મ રૂપાદતઃ ॥

બ્રાહ્મણં ક્ષત્રિયં વૈશ્યં શૂદ્રં ચ નિરવર્તયત્ ॥

મનુસ્મૃતિ અ૦ ૧, ૩૧.

અર્થ:—પૃથ્વી ઉપર લોકની વસ્તી વધવા સાર બ્રહ્માએ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર એઓને અનુક્રમે પોતાના મોહો, હાથ, આંધ, અને પગમાંથી બનાવ્યા. મનુસ્મૃતિના આ શ્લોકનો ખરો અર્થ શો છે તેનું હવે વિવેચન કરવાની અગત્ય રહી નથી; જે પ્રમાણે વેદનો એવો જ મંત્ર અલંકારી છે તે જ પ્રમાણે આ પણ ^૨અલંકારી છે. સ્મૃતિઓ પછીના સમયના તથા તેથી ઉતરતા આ-

૧ મી. દત્તકૃત એજન પુસ્તક ૩, પૃષ્ઠ ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૮.

૨ મનુસ્મૃતિ ઉપર કુલૂકની ટીકા છે; તે એમ કહે છે કે—

દૈવ્યા ચશક્ત્યા મુખ્યાદિભ્યો બ્રાહ્મણાદિનિર્માણં

બ્રહ્મણો ન વિશક્કનીયં શ્રુતિસિદ્ધત્વાત્ ।

અર્થ:—બ્રહ્માએ પોતાની ઇશ્વરી શક્તિથી બ્રાહ્મણ અને બીજા નાતો, પોતાના મોહો અને બીજા અવયવોમાંથી ઉત્પન્ન કરી છે એ બાબત કંઈ શક લેવાનો નથી, કેમકે વેદથી એ વાત સાબિત થાય છે. એ પછી વેદનો ‘પુરૂષસૂક્ત’ મંત્ર આધાર સાર ટાંક્યો છે. એટલે કુલૂક બટ પોતે ગમે તે અર્થ કરે, પરંતુ તેનો આધાર પણ ‘પુરૂષસૂક્ત’ મંત્ર ઉપર જ છે; ને એ મંત્રનું લખાણ અલંકારી છે, તો પછી મનુસ્મૃતિનો આ શ્લોક પણ અલંકારી જ ઠરે છે. ‘શુનું એટલું સારું’, એ જ ન્યાયવાળા હાલ પણ કેટલાક છે, એ વર્ગના કુલૂક બટ

ધારવાળા અંથો ઇતહાસો અને પુરાણો આદિ છે તે તપાસતાં પણ એમ માલમ પડે છે કે સ્મૃતિકાળની વર્ણવ્યવસ્થામાં આ સમયમાં પણ ઝાઝો ફેર પડ્યો નથી.

एकवर्ण मिदंपूर्णं विश्वमासीत् युधिष्ठिरः ।

कर्मक्रिया विशेषेण चातुर्वर्ण्यं प्रतिष्ठितं ॥

सर्वे वै योनिजा मन्याः सर्वे मूत्र पुरीषिणः ।

एकेन्द्रियेन्द्रियार्थश्च तस्माच्छील गुणैर्द्विजः ॥

॥ महाभारत ॥

હોવા જોઈએ. તેઓ એમ કહે છે કે અમારા ઘરડા કંઈ માંડા નહોતા, ને આપણે કંઈ તેમના કરતાં વધારે ડાહ્યા નથી; વળી જે આખતમાં આપણને સમજણ ન પડે તે આખત ખોટી છે એમ કહેવું ના જોઈએ, એટલે ઇશ્વરના મુખમાંથી બ્રહ્મણ શી રીતે પેદા થાય તે આપણી સમજમાં ન ઉતરે માટે તે ખોટું ન કહેવું જોઈએ. એ શું વિચિત્ર-‘લોજીક’-તર્ક નથી? એ ન્યાયે સૃષ્ટિમાં કશું અર્થ ખોટું કહી શકાય નહિ! પરંતુ એક વાર એ ન્યાયથી એમના સિદ્ધાંતની તુલના કરીએ, તોપણ શું જણાય છે? વાર્થ, અમને સમજ નથી પડતી તો રહ્યું, પરંતુ જગતમાં કોઈને પણ સમજ પડે એવું છે કે નહિ? જો કોઈને પણ પડે એવું હોય તો તે શી રીતે સમજ્યો ને તેની શી રીતે ખાત્રી થઈ તે જગતને બતાવે એટલે બસ છે. પછી જગત તેની તુલના કરી શેશે. પરંતુ મનુષ્ય જાતમાંના કોઈને પણ સમજ ન પડે એવી વાત પણ માન્ય કરાવવા એ દલીલ વાપરવામાં આવતી હોય તો તો એ બુદ્ધિનો ભ્રમ છે; એથી અધિક શું કહીએ! માટે બલે કુલૂ-કલ્પ એમ મનાવે, ને કેટલાક એમ માને પણ ખરા, પરંતુ જગતમાં એવું મનાવવાનો યત્ન નબનાર નથી.

અર્થ:—હે યુધિષ્ઠિર, આ વિશ્વ એક વર્ણુથીજ ભરેલું હતું; કર્મ ક્રિયાની વિશેષતાથી ચાર વર્ણુ સ્થાપિત થયા. સર્વ યોનિથી ઉત્પન્ન થયા છે, સર્વ મૂત્ર પુરીષ કરવા વાળા છે; એક જ પ્રકારની સર્વની ઇંદ્રિયો છે, ને એક જ પ્રકારના વિષય છે, તેથી શીલ અને ગુણુથી દ્વિજ થાય છે.

અમરેન્દ્ર મયા બુદ્ધ્યા પ્રજાઃ સૃષ્ટાસ્તથા પ્રભો ।

एकवर्णाः समभाषा एकरूपाश्च सर्वशः ॥

तासां नास्ति विशेषो हि दर्शने लक्षणेऽपिवा ।

ततोऽहमेकाग्रमनास्ताः प्रजाः समचिन्तयम् ॥

રામાયણ, ઉત્તરકાંડ, અ૦ ૩૦, ૧૯, ૨૦.

અર્થ:—હે દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! મેં યુદ્ધિ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારે એક વર્ણુવાળી, સરખી વાણીવાળી, અને સરખા રૂપવાળી પ્રજા ઋણ છે; તેઓના દેખાવમાં તેમજ લક્ષણમાં કંઈ ફેરફાર નથી. પછી મેં એક ચિત્તે એ પ્રજા વિષે વિચાર કર્યો.

આર્ય પ્રજામાં જે ભેદ પડ્યા તે ઓળખવાને જે શબ્દો વપરાયા તેની વ્યુત્પત્તિ જોતાં પણ એના એ જ મતની પુષ્ટિ થાય છે, ‘વર્ણુ’ નો અર્થ ‘રંગ’ છે, તેથી એમ જણાય છે કે પ્રથમ ભેદ માણુસોના રંગ ઉપરથી થયા. આર્યલોકો આ દેશમાં વૈદિક સમયમાં કે કદાપિ તેની પણ પૂર્વે આવીને વસ્યા તે વખતે આ દેશના અસલી વતનીઓ તેમના જેવા સુધરેલા નહોતા, પણ જંગલી અવસ્થામાં હતા, ને તેમનો વર્ણુ-રંગ-આર્યપ્રજાના જેવો નહિ તેથી પ્રથમ ભેદ રંગ ઉપરથી પડ્યો, એમ અનુમાન થાય છે.^૧ ‘જાતિ’ શબ્દ શાસ્ત્રોમાં વાપરેલો

છે, તેનો ધાત્વાર્થ જોતાં જન્મના કારણથી ઉત્પન્ન થયેલી જાતોને તે લગાડ્યાનું જણાયછે. મનુસ્મૃતિના દશમા અધ્યાયમાં અનેક હલકી જાતોની ઉત્પત્તિ બતાવેલી છે. તે ચારે વર્ણોના અયોગ્ય મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયાનું જણાવ્યુંછે, ને તેમને માટે જૂદાં જૂદાં કર્મ નિર્માણ^૧ કરેલાંછે, તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાયછે કે હલકા ધંધાદારીઓની નાતો, ત્રણ ઉત્તમ જાતો તથા શૂદ્રો અને આ દેશના મૂળ વતની અનાર્યલોકોના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થઇ હશે.^૨

व्यभिचारेण वर्णानाम वेद्यावेद्यनेनच ॥

स्वकर्मणांच त्यागेन जायंते वर्णसंकराः ॥

મનુસ્મૃતિ, અ. ૧૦, ૨૪.

અર્થ:—જૂદી જૂદી વર્ણનાં સ્ત્રી પુરુષમાં વ્યભિચાર ચાલ્યાથી, જે સ્ત્રી સાથે પરણવાનો અધિકાર નથી તેને પરણ્યાથી, અને પોતાના ધર્મ નિયમનો ત્યાગ કરવાથી વર્ણસંકર એટલે જાતિનો ભેળસેળ કે મિશ્રણ થાયછે. એ પ્રમાણે હલકી વર્ણોના સંબંધમાં જન્મનો આધાર મનુસ્મૃતિમાં બતાવ્યોછે, પરંતુ હંચ વર્ણોને માટે તેવું કંઈ જણાવું નથી. ઉલટું એમ માલમ પડેછે કે એવી એકાદ હલકી વર્ણમાંથી પણ કાળે કરીને માણસ હંચ વર્ણમાં આવી શકતો.

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसाचेत्प्रजायते ॥

૧ જુઓ મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૧૦. તેમાં એવી અનેક નાતોનાં નામો આપ્યાંછે, ને તે દરેક કેવા કેવા કારણથી ઉત્પન્ન થાયછે, તે પણ બતાવ્યુંછે, તેમ તે દરેકે કેવા કેવા ધંધા કરવા તે પણ બતાવ્યું છે. લ'ગાણુ થાય માટે તે શ્લોકો અત્રે ઉતાર્યા નથી.

૨ પ્રથમ કહેલો વસ્તિપત્રકનો રીપોર્ટ, પૃષ્ઠ ૧૪૪.

અશ્રેયાન્ શ્રેયસીર્જાતિગચ્છત્યાસપ્તમાદ્યુગાત્ ॥

મનુસ્મૃતિ, અ. ૧૦, ૬૪.

અર્થ:—આહ્મણુ વર્ણથી શૂદ્રીને પેટ જે પ્રજા ઉત્પન્ન થાય તે પ્રજામાંની સ્ત્રીઓનું ખીન્ન આહ્મણુ સાથે લગ્ન થાય તો સાતમી પેઢીએ નીચ વર્ણુ શ્રેષ્ઠ વર્ણુના પદને પામે છે. એટલે ઉંચ વર્ણુમાં જન્મ ઉપર કશો આધાર નહોતો. એ ‘જાતિ’ શબ્દ ઉપરથી ‘નાતિ’ કે ‘નાત’ શબ્દ સાધિત થયા હોય એમ અનુમાન થાય છે. હાલ આપણે વળી ‘જાતિ’ શબ્દ વાપરીએ છીએ. એ શબ્દ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વપરાયો હોય એમ જણાતું નથી. કદાપિ ‘જાતિ’ શબ્દ ઉપરથી એ શબ્દ વપરાયો હોય. એમાં ‘જ્ઞા’ ધાતુ છે, તેનો અર્થ ‘જનણુવું—ઓળખવું’ થાય છે, તે ઉપરથી ‘જાતિ’ એટલે ઓળખીતાઓ—એક ધંધાવાળાઓ—નું ટાળું— મંડળ એવી સૂચના થાય છે.

જેમ શાસ્ત્રોમાં ચાર ઉંચ વર્ણો શિવાય ખીન્ન ધંધાદારીઓની હલકી જાતિઓ બતાવી છે, તેમ વેદમાં પણ છે, એટલે એવી છેક હલકી જાતિઓ પ્રથમથી ચાલી આવે છે. પરંતુ એથી ચાર ઉંચ વર્ણુની સ્થિતિમાં તથા તે વિશે જે કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં કંઈ ફેર પડતો નથી.^૧ જે ભેદ પડ્યા તે બતાવવાને જે શબ્દો વપરાયા છે તેની વ્યુત્પત્તિ એવી છે, એટલુંજ નહિ પણ જે વર્ગો થયા તેનાં જે નામો પડ્યાં તે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ઉપરથી પણ એનું એજ અનુમાન થાય છે. ‘આહ્મણુ’ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મને જાણનાર થાય છે ને ઋગ્વેદ-માં મંત્રો બનાવનારાને એ નામથી અનેક જગાએ લખ્યા છે. ‘ક્ષત્રિય’

૧ મી. દત્તકૃત એજ પુસ્તક ૧ લુ, પૃષ્ઠ ૨૩૮.

એજન પુસ્તક ૩ જી, પૃષ્ઠ ૧૫૧, ૧૫૨.

શબ્દ વેદમાં વિશેષણ તરીકે વાપરેલો છે, ને તેનો અર્થ ‘મન્યુત’ થાય છે. તેજ પ્રમાણે ‘વિપ્ર’ શબ્દ પણ વેદમાં વિશેષણ તરીકે વાપરેલો છે, ને તેનો અર્થ ‘ડાહ્યા’ થાય છે.^૧ વૈસ્ય શબ્દમાં ‘વિશ્વ’ ધાતુ છે, તેનો અર્થ ‘ખેડવું’ થાય છે; ને ‘શૂદ્ર’ એટલે હલકું. આ ઉપરથી ભેદોનાં જે નામો પડ્યાં તે પણ ગુણ કર્મ ઉપરથી પડ્યાનું સ્પષ્ટ જણાય છે.

એવી રીતે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ કે પુરાણો જે નિષ્પક્ષપાત પણે શાન્તિથી, ને નિર્મળ મનથી તપાસીએ, કે યુક્તિથી વિચાર કરીએ, કે આર્ય પ્રજાના ભેદ બતાવવાને શબ્દો વપરાયા છે તેમની તથા એ વર્ગોનાં જે નામો પડ્યાં તે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ધ્યાનમાં લેઈએ તો એમ જ જણાઈ આવે છે કે પૂર્વે આર્યોની એકજ જાતિ હતી; અને પાછળથી માત્ર વર્ણ તથા ગુણ કર્મ વડે તેના ચાર વિભાગ થયા, પણ કાંઈ જન્મના કારણથી થયા નહોતા.^૨

વળી હાલની ગુન્યવણ ભરેલી વર્ણવ્યવસ્થાને કોઈ પણ આધારવાળા ગણાતા સંસ્કૃત ગ્રંથોનો ટેકો નથી,^૩ એ પણ નિર્વિવાદ પણે સિદ્ધ થાય છે; એટલે હાલની જે વર્ણવ્યવસ્થા છે તે આર્ય પ્રજાના સુધારાનો સમય વિસાળાદ સેંકડો વર્ષે બંધાયેલાં અનુમાન થાય છે.

૧ મી. દત્ત કૃત એજ પુસ્તક ૧ લું, પૃષ્ઠ ૯૮,

૨ મી. દત્ત કૃત એજ પુસ્તક ૧, પૃષ્ઠ ૨૩૫-૨૩૬.

૩ મી. દત્ત કૃત એજ પુસ્તક ૧, પૃષ્ઠ ૨૩૭, ૨૩૮.

વિભાગ ૧ લો.

પ્રાચીન કાળ.

પ્રકરણ ૨ જી.

ભિન્ન ભિન્ન વર્ણોમાં પરસ્પર ભોજન
વ્યવહાર તથા કન્યા વ્યવહાર.

પહેલા પ્રકરણમાં બતાવ્યા પ્રમાણે વર્ણ તથા ગુણ કર્મ ઉપ-
રથી આર્યપ્રજ્ઞના ચાર ભેદ ઉત્પન્ન થયાનું જણાય છે. સ્વભાવિક રીતે
એવા ભેદથી એક આર્યપ્રજ્ઞની ત્રણ કે ચાર પ્રજ્ઞ થઇ જાય એ
માનવું બુદ્ધિથી વિરુદ્ધ છે, ને શાસ્ત્રો જોતાં તેમ થયું પણ જણાતું
નથી. એવી વ્યવસ્થા ચાલી જણાય છે કે ગુણકર્માનુસાર ભેદ પડ્યા,
પરંતુ ભોજનવ્યવહાર કે કન્યાવ્યવહારનો પ્રતિબંધ થવો ન જોઇએ
તે પ્રમાણે થયો નહોતો. ઘણા કાળે એ વ્યવસ્થા કંઇક બદલાઈ છે,
મનુષ્ય સ્વભાવ પ્રમાણે જેઓ ઉંચા ગણાયા તેઓ પછી પોતાનાથી
જેમને હલકા ગણે તેમની સાથે આવા વ્યવહાર પાડતાં શરમાય છે.
સ્થિતિ ઉપરથી કંઇક અભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે; ગુણ કર્મનો અંતે
ઉંચા નીચાનો ભેદ રહ્યો, એટલે રહેણી કરણી, તથા રીત માતમાં
પણ ભેદ પડે છે ને એ ભેદથી નીચા ગણાતાઓને માટે એક જાતની
છીટ દાખલ થાય છે. આ અભિમાન અંતે છીટ સચવાય એવા નિયમ
પાછલથી મનુસ્મૃતિના સમયમાં-સ્મૃતિકાળમાં-બંધાયું જણાય છે.

વૈદિક સમયમાં એ પ્રતિબંધનો કંઈ આધાર જણાતો નથી.^૧ ત્યારપછી સ્મૃતિકાળમાં પણ એવો પ્રતિબંધ સખળ હશે એમ માનવાને જોઈએ તેવાં કારણો કે પુરાવ નથી.^૨ તે કાળમાં ઉંચ વર્ણોને અનુકુળ આવે એવા નિયમ કંઈક બંધાયાતું જણાય છે, પરંતુ તેમાંય માત્ર યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર છે, કંઈ પ્રતિબંધ નથી.

सवर्णाग्निं द्विजातीनां गशस्ता दारकर्मणि ।

कामतस्तु प्रवृत्ता नाभियाः स्युः क्रमशोवराः ॥१२॥

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य साचस्वा चाविशःस्मृते ।

तेचस्वा चैवराज्ञश्च ताश्चस्वा चाग्र जन्मनः ॥१३॥

મનુસ્મૃતિ, અ૦ ૩, ૧૨, ૧૩ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યે પ્રથમ વિવાહ કરતી વેળા પોતાની જાતની કન્યા સાથે વિવાહ કરવો એ ઉત્તમ પક્ષ છે. બીજી વખત જે કામવૃત્તિથી વિવાહ કરે છે તેને તો નીચેના ક્રમ પ્રમાણે વિવાહ કરવો ધટે છે. શૂદ્રથી શૂદ્ર કન્યા જ સાથે, વૈશ્યથી વૈશ્ય તથા શૂદ્ર કન્યા સાથે, ક્ષત્રિયથી પોતાની જાતની તથા વૈશ્ય કે શૂદ્ર કન્યા સાથે, અને બ્રાહ્મણથી પોતાની જાતની તથા ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે

૧ ‘જાતિભેદ ને ભોજન વિચાર,’ પૃષ્ઠ ૨૦, કર્તા શ્રી નારાયણ હુમચંદ્ર. મેક્ષમ્યુલર કૃત ‘ચીપ્સ ફ્રોમ એ જર્મન વર્ક શોપ’ નામના ગ્રંથને પૃષ્ઠ ૩૧૧ મે એ વિદ્વાન ગ્રહસ્થ કહે છે કે જૂદી જૂદી જાતના લોકોને ભેગા બેસી ખાતાં પીતાં. કે અરસ્પરસ કન્યા આપતાં પ્રતિબંધ નહોતો એવો કંઈ આધાર વેદના મંત્રોમાં નથી. વળી પૃષ્ઠ ૩૨૧ જુઓ. મી. દત્ત કૃત એજ પુસ્તક ૧ હું, પૃષ્ઠ ૨૪૦.

૧ મી૦ દત્ત કૃત એજ પુસ્તક ૩ જુઓ, પૃષ્ઠ ૧૬૫.

શ્રદ્ધ કન્યા સાથે વિવાહ થઈ શકે છે. મતક્ષય કે ઉતરતી વર્ણના પુરુષથી પોતાથી ચઢતી વર્ણની કન્યા સાથે વિવાહ થઈ શકે નહિ, પરંતુ ચઢતી વર્ણનાથી પોતાથી ઉતરતા વર્ણની કન્યા લેઈ શકાય. એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ઉચ્ચ વર્ણનો માણસ પોતાની કે પોતાથી ઉતરતી સ્ત્રીની કન્યા પરણી શકતો હતો. એવી જ્યાં કન્યાની છૂટ હોય ત્યાં બોજન વ્યવહારના પ્રતિબંધની તો આશા જ શી ? તે નહોતો એમ કહેવાને આધાર પણ છે. મનુસ્મૃતિમાં કોતું કોતું અન્ન ન ખાવું તે સંબંધી નિયમો નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે:—

મત્તક્રુદ્ધાતુરાણાંચનમુંજીત કદાચન ॥૨૦૭॥ પૂર્વપાદ
સ્તેનગાયનયોશ્ચાન્નંતક્ષ્ણોર્વાર્હ્યુલ્લિકસ્યચ ॥

દીક્ષિતસ્યકર્દ્યસ્યબદ્ધસ્ય નિગદસ્યચ ॥૨૭૦॥

ચિકિત્સકસ્યમૃગયોઃ ક્રૂરસ્યોચ્છિષ્ટભોજિનઃ ॥

ઉગ્રાન્નંસૂતિકાન્નંચપર્યાંચાંતમનિર્દશમ્ ॥૨૭૨॥

પિથુનાનૃતિનોશ્ચાન્નંક્રતુવિક્રયિણસ્તથા ॥

શૈલૂષતુન્નવાયાન્નંકૃતઘ્રસ્યાન્નમેવચ ॥૨૭૪॥

કર્મારસ્યનિષાદસ્યરંગાવતારકસ્યચ ॥

સુવર્ણકર્તુર્વેણસ્યશસ્ત્રવિક્રયિણસ્તથા ॥૨૭૫॥

શ્વવતાંશૌંડિકાનાંચ ચૈલનિર્ણેજકસ્યચ ॥

રંજકસ્યનૃશંસસ્યયસ્યચોપપતિર્ગૃહે ॥૨૭૬॥

નાદ્યાચ્છૂદ્રસ્યપક્વાન્નંવિદ્વાન્શ્રાદ્ધિનોદ્વિજઃ ॥૨૭૭॥ પૂર્વપાદ.

મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય ૪

અર્થ:—મદોન્મત થઈ ગએલા, ક્રોધી, અને રોગી એટલાના હાથનું ખાતું નહિ. ૨૦૭ (પૂર્વપાદ).

ગાનારનું, સૂતારનું, વ્યાજખોરીઆનું, યત દીક્ષાવાળા બ્રાહ્મણનું, કૃષ્ણનું અને કેદીનું અન્ન ખાતું નહિ. ૨૧૦.

વૈદ્યનું, પારધીનું, કૂરનું, છાંડેલું ખાનારનું, કૂર કર્મ કરનારનું, સુવાવડીના હાથનું, પંક્તિમાં જોડે એડેલો આચમન કરી ઉઠી જાય તેનું, તેના ભાણામાંનું, અને સૂતકીનું અન્ન ખાતું નહિ. ૨૧૨.

ચાડીઆનું, જુઠાનું, યજ્ઞ વેચનારનું (એટલે મહારા યજ્ઞનું ફળ તમને આપું છું એમ કહી પોતાનું પુણ્યફળ વેચનારનું), નટનું, દરજનું, અને કૃતમ્ન પુરુષનું અન્ન ન ખાતું. ૨૧૪.

લુહારનું, ભીલનું, નાટક કરનારનું, સોનીનું, વાંસ ચીરનારનું, અને તીરકામઠાં આદિ શસ્ત્ર વેચનારનું અન્ન ખાતું નહિ. ૨૧૫.

કૂતરાં પાળનારનું, કલાલનું, ધોખીનું, રંગરેજનું, ઘાતકીનું, જે સ્ત્રીના ઘરમાં ઉપપતિ એટલે રાખેલો ધણી રહેછે તેના હાથનું અન્ન લેવું નહિ. ૨૧૬.

પંડિત બ્રાહ્મણે જે શૂદ્ર શ્રાદ્ધ કરતો નથી તેનું રાંધેલું અન્ન ખાતું નહિ. ૨૨૩.

આ પ્રમાણે જે વર્ગોની ગણતરી ચારેમાંથી એકે વર્ગમાં કરી નથી તે જેને ધણા હલકા માન્યા છે તે વર્ગોનું અન્ન ખાવાનો પ્રતિબંધ કયો છે, પરંતુ કોઈ ઠેકાણે એમ લખેલું જણાતું નથી કે બ્રાહ્મણોએ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્રનું ખાતું નહિ, ને ક્ષત્રિયે, વૈશ્ય કે શૂદ્રનું ખાતું નહિ, ને વૈશ્યે શૂદ્રનું ખાતું નહિ. જ્યારે આટલા બધા હલકા ગણેલા વર્ગોનું અન્ન ખાવાનો સ્પષ્ટ પ્રતિબંધ કયો છે સારે એટલો પ્રતિબંધ કરતાં સ્મૃતિકારને આજસ થઇ હશે એમ તો કાંઈથી કહી શકાશે નહિ, ને

આટલા અધાના અનનો પ્રતિબંધ કર્યો છે, ને એ પ્રમાણે પ્રતિબંધ કર્યો નથી, એટલે એવો પ્રતિબંધ નહોતો એમ સિદ્ધ થાય છે. એમ કિત્તે કિત્તે વર્ણમાં ભોજન વ્યવહાર તથા કન્યા વ્યવહારનો કંઈ પ્રતિબંધ કે આધ નહોતો, એટલુંજ નહિ, પરંતુ જ્ઞાતિના ભેદનો આધાર કંઈ જન્મ ઉપર નહોતો, પરંતુ ગુણકર્મ ઉપર હતો, એટલે એક વર્ણનો માણસ પોતાના ગુણકર્મવડે બીજા વર્ણમાં જઈ શકતો હતો. બ્રાહ્મણ પોતાના નીચ ગુણથી શૂદ્ર થતો ને શૂદ્ર પોતાના ઉંચ ગુણથી બ્રાહ્મણ થતો.

ગૂદ્રોત્રાહ્મણતામેતિબ્રાહ્મણશ્ચૈતિગૂદ્રતામ્ ।

ક્ષત્રિયાજ્ઞાતમેવંતુવિદ્યાદ્વૈશ્યાત્તથૈવચ ॥ મનુ, ૧૦, ૬૫.

અર્થ:—શૂદ્ર બ્રાહ્મણતાને અને બ્રાહ્મણ શૂદ્રતાને પામે છે; એજ પ્રમાણે ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય વિશે પણ જાણવું. એટલે શૂદ્ર કુળમાં ઉત્પન્ન થયા છતાં જો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્યના જેવા ગુણ, કર્મ, ને સ્વભાવ યોગે હોયતો તે શૂદ્ર, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય થાય છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય કુળમાં ઉત્પન્ન થયા છતાં જોના ગુણ કર્મ અને સ્વભાવ શૂદ્ર જેવાં હોય તે શૂદ્ર થાય છે. તેજ પ્રમાણે ક્ષત્રિય કે વૈશ્યના કુળમાં ઉત્પન્ન થયા છતાં જો બ્રાહ્મણ કે શૂદ્ર સમાન હોય તે બ્રાહ્મણ કે શૂદ્ર થાય છે; અર્થાત, ચારે વર્ણોમાં જો જો વર્ણના સમાન જો જો પુરુષ કે સ્ત્રી હોય તે તે વર્ણમાં તે પુરુષ કે સ્ત્રી મળાય છે.

ધર્મચર્યયાજઘન્યોવર્ણઃપૂર્વપૂર્વવર્ણમાપદ્યતેજાતિપરિવૃત્તૌ ॥ ૩૧ ॥

અધર્મચર્યયાપૂર્વોવર્ણોજઘન્યંજઘન્યંવર્ણમાપદ્યતેજાતિપરિવૃત્તૌ ॥ ૩૨ ॥

આપસ્તમ્બ સૂત્ર.

અર્થ:—ધર્માચરણથી યુક્ત વર્ણવાળા મનુષ્યને પોતાનાથી ઉત્તમ ઉત્તમ વર્ણ પ્રાપ્ત થાયછે. અને તે જે જે વર્ણને યોગ્ય હોય તે તે વર્ણમાં ગણાયછે.

તેજ પ્રમાણે અધર્માચરણથી યુક્ત ઉત્તમ વર્ણવાળા મનુષ્યને પોતાનાથી ઉતરતી ઉતરતી વર્ણ પ્રાપ્ત થાયછે, ને તે જે જે વર્ણને યોગ્ય હોય તે વર્ણમાં ગણાયછે. આવાં માત્ર વચનો જ છે એમ નહિ, પરંતુ એ વચનો પ્રમાણે હલકા વર્ણના માણસો જોય વર્ણમાં પોતાના ગુણકર્મથી અચેત્તા, તે વર્ણમાં અપેલા, ને મોટા માનને યોગ્ય થયેલાનાં દૃષ્ટાંત પણ મળી આવેછે.^૧ જેમકે:—

જનક, ક્ષત્રિય છતાં વિદ્યાના પરાક્રમથી બ્રાહ્મણ થયા. (શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૧, ૬, ૨, ૧.) ધ્રુવશાના પુત્ર કવશ દાસી પુત્ર છતાં ઋષિ થયા હતા. (ઐતરેય બ્રાહ્મણ ૨, ૧૯.) સત્યકામ જમ્બાલ દાસીપુત્ર છતાં બ્રાહ્મણ થયા હતા. (છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્ ૪, ૪.) એજ ઉપનિષદ્માં (૪, ૨.) એક મીઠા વાત એવી છે કે રૈક્ય નામના બ્રાહ્મણે જન શ્રુતિ પુત્રાયન નામના શૂદ્રને વિદ્યા શીખવાડી અને તેની છોકરીને પોતાની સ્ત્રી તરીકે સ્વિકારી.^૨ વિશ્વામિત્ર, બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય ન છતાં વેદમાં ઋષિ ગણાયાછે.^૩ શિવાય શ્રુંગિ ઋષિ, મૃગલીથી, કૌશિક ઋષિ, દર્ભના તૃણમાંથી, ગૌતમ સસલાથી, વાલ્મિક રાફડામાંથી, દ્રોણાચાર્ય પ્રહીમાંથી ઉત્પન્ન થયા એવી એ મહા ઋષિઓની ઉત્પત્તિ આપેલીછે. સ્વામી અસંભવિત ઉત્પત્તિ ઉપરથી જણાયછે કે એ ઋષિઓનાં માળાપો

૧ 'સિક્કાંત સાર,' પૃષ્ઠ ૫૭.

૨ મી. ૦ દત્તકૃત એજ પુસ્તક ૧ હું, પૃષ્ઠ ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૫.

૩ એજ પુસ્તક, પૃષ્ઠ ૯૬.

કોણ હતાં તે માત્રમ પડ્યું નહોતું. એવી રીતે ગુપ્ત જન્મવાળા પણ વિદ્યાના અળથી મહાત્તપિ થઇ શક્યાં છે. વળી વ્યાસ મુનિ, ખત્રાસી-આની દીકરીને પેટ, વશિષ્ઠ, વેશ્યાને પેટ, શરાશર, ચંડાળણીને પેટ, ને નારદ દાસીને પેટ જન્મ્યા છતાં મ્હોટા ત્તપિ થઇ શક્યાં છે.^૧ એ દૃષ્ટાંતો જોતાં છેક નીચમાં નીચ પણ પોતાના વિદ્યાના પરાક્રમથી ઉંચમાં ઉંચ વર્ણમાં ગયાનું જણાય છે.

એ બધા ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે સ્મૃતિ કાળમાં જો કે કંઈક કંઈક ભિન્નતા ઉત્પન્ન થઇ, પરંતુ તે ભિન્નતા કાળે કરીને જેટલી થવી જોઇએ તેટલી જ હતી ને તે બિન્નકુલ સંપ્ત નહોતી. આમ છતાં એમ કહેવાની રજા લેઇએ છીએ કે પાછળથી આપણી પડતીના સમયમાં—અવિદ્યાના સમયમાં—જે અસ્વભાવિક, હાનિકારક અને અવિકારી કે સ્થાયી ભેદ ઉત્પન્ન થયા તેનું કંઈક બીજાં એ સમયથી ચેપાયું. સ્મૃતિકાળ પછીના સમયમાં પણ એની એ વ્યવસ્થા કાયમ રહ્યાનું જણાય છે.^૨

નકુલેનનજાત્યાવાક્રિયાભિર્બ્રાહ્મણોભવેત્ ।

ચંડાલોઽપિહિવૃત્તસ્થોબ્રાહ્મણઃસયુષિષ્ઠિરઃ ॥

મહાભારત.

વળી—

શૂદ્રોઽપિશીલસમ્પન્નોગુણવાન્બ્રાહ્મણોભવેત્ ।

બ્રાહ્મણોઽપિક્રિયાહીનઃશૂદ્રાત્પ્રત્યવશેભવેત્ ॥

મહાભારત.

૧ જ્ઞાતિ નિબંધ, પૃષ્ઠ ૧૩, ૧૪.

૨ મી. દત્તકૃત 'પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના સુધારાના ઇતિહાસનું પુસ્તક'

૨ જી, પૃષ્ઠ ૬૯. મી. ભૂરકૃત અગાઉ કહેલું પુસ્તક.

અર્થ:—કુલ કે જન્મ કે ક્રિયાથી બ્રાહ્મણ થતો નથી, ચંડાળ પણ જો જનવાળો (ઉત્કૃષ્ટ ગુણવાળો) હોય તો, હે યુધિષ્ઠિર, તે બ્રાહ્મણ છે. ગુણવાન અને શીલ સંપન્ન શૂદ્ર પણ બ્રાહ્મણ થાયછે, અને કિયાલીન બ્રાહ્મણ શૂદ્રથીએ હલકો થાયછે.

પરંતુ કેટલાક એમ પણ માને છે કે પુરાણોના સમયમાં વર્ણ-વ્યવસ્થાની સ્થિતિ કંઈક કંઈક બદલાઈ હશે,^૧ તોપણ એમ તો કહી શકાય કે હાલના જેવી સ્થિતિ તો તે કાળમાં પણ નહોતી.^૨

એ ઉપરથી એમ સ્થાપિત થાયછે કે પ્રાચીન સમયમાં આર્યપ્રજામાં જે ચારે ભેદ ગુણકર્માનુસાર ઉત્પન્ન થયા હતા તે ભેદ હાલની સ્થિતિએ જેવા અસ્વભાવિક નહોતા. અને તમામ વર્ણમાં અસ્પર્શ ભોજન વ્યવહાર તથા કન્યા વ્યવહાર હતો; અને ગુણ કર્મવડે મનુષ્ય એક વર્ણમાંથી બીજા વર્ણમાં જઈ શકતો, અને સ્વભાવિક રીતે જે વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ તેજ હતી. આર્ય પ્રજાના સુધારાની સ્થિતિ દહાડે દહાડે ઉતરતી ગઈ, ને પુરાણોના સમયમાં ને વેદના સમયમાં ઘણો તફાવત પડ્યો. પુરાણોના કાળમાં સ્થિતિભેદ હાલના જેવો ઉત્પન્ન થયો નહોતો એ વાત ખરી, પરંતુ તે સમયમાં કંઈક શરૂઆત થવા માંડી હતી. પુરાણોના સમય કરતાં પણ નબળી સ્થિતિ જેમ જેમ થતી ગઈ, તેમ તેમ કાર્ય કારણનો વિચાર બાળુ ઉપર રહ્યો, ને લૌકિક સ્થિતિ સ્થાપિત થઈ ગઈ. આગળ જતાં છેક અવિદ્યાનો ને અધાધુંધીનો વખત આવ્યો, સુધરેલી આર્યપ્રજા પરતંત્રતાની ધુંસરીએ જોડાઈ, ને

૧ મી. દ્વિતીય એન પુસ્તક ૧ હું, પૃષ્ઠ ૨૨૯. એનન પુસ્તક ૩, પૃષ્ઠ ૩૦૭.

૨ એનન પુસ્તક ૩, પૃષ્ઠ ૩૧૫, ૩૧૬.

મુસલમાનોનું રાજ્ય સ્થાપન થયું. એ રાજ્યની રાજ્યનીતિ ધણી જુલમી અને સ્વધાતક હતી. આવી રાજ્યનીતિએ આર્યપ્રજ્ઞની થતીજતી હાનિ વધારી. આવા અવિધાના ને આવી રાજ્યનીતિના સમયમાં જાતોના તથા ધંધાદારીની નાતોના ભેદ સ્થાપિત થયા. ને હાલની વર્ણવ્યવસ્થાનો પાયો નાંખાયો.^૧ એ પાયા ઉપર ધિમે ધિમે ઇમારત ચણાઈ, ને આજે તો એક મોટી ભયંકર, ભૂલ ભૂલામણી વાળી, અગમ્ય, અને ધણીજ હાનિકારક ઇમારત-હાલની વર્ણવ્યવસ્થા-અંધાધણે.

ક્યાં હાલની નાતોનો ભેદ અને ક્યાં પ્રાચીન કાળની વર્ણવ્યવસ્થા ! બંનેમાં અસ્માન અને જમીન જેટલો તફાવત છે ! જે કદાપિ કોઈ ઋષિ આજે પૂર્વના જ્ઞાન સહિત આ દેશમાં આવે, ને આ દેશની હાલની નાતોની વ્યવસ્થા જુએ તો તેના મનમાં એમજ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય કે આ પ્રજા પૂર્વની આર્યપ્રજ્ઞની વંશજ હશે, કે કોઈ બીજી પ્રજા હશે ? ને તે પ્રશ્નનો ઉત્તર તે તો એવોજ આપે કે હું દેશ ભૂલેલો; આ આર્યપ્રજ્ઞ ન હોય !

૧ મી. દત્તકૃત એજ પુસ્તક ૩, પૃષ્ઠ ૩૦૭ ને તે પછીનાં પૃષ્ઠા. મી. દત્ત કહે છે કે:—

“ The complete disintegration of the nation into numerous and distinct profession castes was subsequent to the Moslem conquest of india and the national death of the Hindus.” પૃ. ૩૦૭.

ભાષાંતર:—આર્યપ્રજ્ઞનું ઐક્ય તદ્દન તુટયું અને તેની અગણિત તથા બિન્ન બિન્ન ધંધાદારીની નાતો અંધાધ તે મુસલમાન લોકોએ હિંદુસ્તાન જીતી લીધું, તથા હિંદુઓનું પ્રજાત્વ નાશ પામ્યું સારપછી થયું છે.

વિભાગ ૨ જો.

અર્વાચીન કાળ.

પ્રકરણ ૧ લું.

હાલની વર્ણ—જ્ઞાતિ ભેદની સ્થિતિ.

પ્રાચીન કાળમાં મનુષ્ય જાતની પ્રથમ એક જ જ્ઞાતિ હતી એટલે કોઈ પ્રકારનો વર્ણભેદ નહોતો; ત્યારપછી એ ભેદ વર્ણને લીધે ને છોટ ચાર ભેદ ગુણ કર્મોનુસાર ઉત્પન્ન થયા છે એ ખતાવવામાં આવ્યું. એ ભેદનો સાંધો ઢીલો ઢીલો થતો જાય એવા એવા નિયમો દહાડે દહાડે થતા ગયા. પ્રથમ લગ્ન સંબંધીના પ્રતિબંધના થોડાક નિયમો થયા. ઊંચા વર્ગવાળાઓએ નીચા વર્ગમાંથી કન્યા લાવવાની છૂટ રાખી, પણ આપવાનો પ્રતિબંધ કર્યો. એમ કરતાં કરતાં ખાધા પીધાના કે આચાર વિચારના નિયમો થયા અને પ્રથમ જે ભેદ માત્ર ગુણકર્મ ઉપર હતા તે દહાડે દહાડે સ્થાપિત થતા ગયા, ને કાળે કરીને વર્ણવ્યવસ્થા તદ્દન બદલાઈ ગઈ. પ્રથમ જ્ઞાતિ ભેદનો આધાર ગુણકર્મ ઉપર હતો તેને બદલે હવે જન્મ ઊપર છે એમ સ્વીકારાયું. ચાર નાતો હતી તેને બદલે અનેક નાતો બંધાઈ. ‘બ્રાહ્મણ વાણિયાનો અવતાર કે ખોળીયું ઇશ્વરે આપ્યું છે,’ એમ મનાવા લાગ્યું; ને દહાડે દહાડે એ ભેદ એટલા બળવાન થયા કે પાપ પુણ્યનો આધાર, મોક્ષનો આધાર ને આ દુનિઆના સર્વ વ્યવહારનો આધાર એ ભેદ ઉપર છે એમ મનાવા લાગ્યું. જો કોઈ બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મેલો પણ બ્રાહ્મણના ગુણકર્મ વિનાનો માણસ વાણિયાનું ખાય તો વટલાઈ જાય, પાપિષ્ઠ થાય, ઇશ્વરનો ગુન્હેગાર થાય, ને

નર્કે જાય એવું માનનારાની કાંઈ ખોટ નથી. એક ખ્રિસ્તિ પાદરી કહેછે કે ખીજી પ્રજાઓના ધર્મનું સ્થાન મનુષ્યનું મન છે ત્યારે હિંદુઓના ધર્મનું સ્થાન તેનું પેટ છે. આરોપ ઘણો ગંભીર છે, ને સાંભળી દેશાભિમાનની નસમાં લેહી ઉકળવા જાય છે. પરંતુ ગુસ્સો કરતા પહેલાં એ વચનની સત્યતા વિશે વિચાર કરવાની જરૂર છે. પૂર્વની વર્ણુ વ્યવસ્થા જોતાં એ આરોપ અકારણુ લાગે છે, પરંતુ હાલની જોતાં તો તે સકારણુ છે એમ સ્વીકાર્યા શિવાય છુટકો નથી. એક જ વર્ગના હાથમાં વિદ્યાનો અખત્યાર હતો; એક જ વર્ણુ શિવાય ખીજાને વિદ્યાના સાધન જાણવા દેવાનો પ્રતિબંધ હતો; વળી એવી વર્ણુના માણસોના ગુજરાનનો આધાર ખીજી વર્ણુના ઉપર નાંખવામાં આવ્યો હતો; એ ઉપરથી સ્વભાવિક રીતે પરિણામ એ થયું કે ખીજી વર્ણુ વિદ્યાથી વિમુખ રહી, ને જ વર્ણુને અધિકાર હતો તેને ગુજરાનનાં સાધન નિશ્ચિત હોવાથી તે વિદ્યા તરફ બેદરકાર થઈ. કાળે કરીને અવિદ્યાનો વખત આવ્યો; સર્વ સુધારાની પડતી આવી; ને સર્વ આખતમાં કાર્ય કારણનો વિચાર બાજુ પર રહ્યો, ને સ્થાપિત નિયમો—ચીલા—રૂઢીઓ બંધાઈ ને તે રૂઢીઓને અનુસરીને એક મહાન પણ પડતીમાં આવેલી પ્રજા આંખો મીંચીને ચાલવા લાગી. અવિદ્યાની અસર દરેક બાબતમાં થઈ તેમાં ધાર્મિક તથા સંસારિક સ્થિતિમાં તો હદ વળી ગઈ. પરાક્રમના અભાવે અન્ય પ્રજાઓ ચઢી આવી, ને એક વખત સર્વ વાતે શ્રેષ્ઠ એવી પ્રજા પરાધિનતાની ધુસરીએ જોડાઈ. શો ચમત્કાર ! શો ફેરફાર ! દહાડાની રાત થઈ, ને તે રાતજ છે એમ માને એવી બુદ્ધિ પણ

૧ ક્રિશ્ચિયન વર્નાક્યુલર એજ્યુકેશન સોસાયટીનો 'શાંતિ' વિષેનો અંગ્રેજી નિબંધ, પૃષ્ઠ.

પ્રાપ્ત થઈ ! એમ કરતાં કરતાં એવો વખત પણ આવ્યો કે એ રાત નથી પણ દહાડો છે એમ કોઈએ સમજવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ ! કદાપિ પ્રયત્ન કર્યો તો તે સમજ પ્રમાણે બોલવું ન જોઈએ, ને બોલ્યો તે દુનિયામાં દુષ્ટ, પાપી, ને પંક્તિસાર નાલાયક ગણાવો જોઈએ ! એ પ્રમાણે અવિદ્યાનો સમય ને પરદેશી પ્રજાનો પ્રસંગ, તેમનો જીલ્મ, સત્તા, ને તેમની રૂઢી રીવાજોનું સકારણ અતુસરણ, વ્યવહારના સાધનોની અનુકુળતાની ખામી, રાજ્યની અવ્યવસ્થા ને ગેર બંદોબસ્ત અને ભિન્ન ભિન્ન વર્ણોની સ્વભાવિક ઇર્ષ્યા આદિ કારણોથી રૂઢીઓ બળવત્તર થઈ, અંતે સ્થાપિત થઈ, એટલે કેટલીક બાબતોનામાં સ્થળના ભેદને લીધે અને કેટલીક બાબતમાં ધંધાના ભેદને લીધે તથા કેટલીક બાબતમાં ધર્મના ભેદને લીધે હાલ જે વર્ણવ્યવસ્થા આપણા જોવામાં આવે છે તે વ્યવસ્થા બંધ.

હવે હાલની વર્ણવ્યવસ્થા કેવી છે; તે જાણવું જોઈએ. એ વ્યવસ્થા ઘણી ગુંચવણ ભરેલી છે. તે જાણવાને પ્રથમ તો હાલ કેટલી યાત્રિ છે, તેનો તપાસ કરવાની જરૂર છે. જુદાં જુદાં વિદ્વાનોએ યાત્રિની ગણતરી કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે, ને જુદી જુદી સંખ્યા આપેલી છે, પરંતુ અમારા ધારવા પ્રમાણે એ પ્રશ્નનો ખરો જવાબ આપી શકાય તેમ નથી.

એમ કહેવાય છે કે હાલ બ્રાહ્મણની ચોરાશી, ને વાણિયાની પણ ચોરાશી નાતો છે, તથા તે શિવાય કણુખીની નાતો છે તે અને ખીખ ધંધાદારીઓની નાતો છે તે તો જુદી. જ્યારે કોઈ મોટા શહેરમાં તમામ જાતના બ્રાહ્મણોને જમાડવામાં આવે છે, સારે ચોરાશી કરી કહેવાય છે, એટલે લોકો તો બ્રાહ્મણોની ચોરાશી નાતો છે એમ માને છે.

કવિ દયારામે ચોરાશી કરતાં વધારે નાતો ગણાવી છે, સાર પછી મી. બોરાડેલે સને ૧૮૨૭માં એકલા સુરતમાં ૨૦૭ નાતો ગણી

હતી.^૧ કવીશ્વર દસપતરામે સને ૧૮૫૨માં 'સાતિનિબંધ' રચ્યો, તેમાં આહલણની નાનો ૮૪ છે, ને તેમજ વાણિયાની પણ ચોરાશી છે એમ લખ્યું છે ને તેનાં નામ પણ આપ્યાં છે.^૨ મી. ફ્રાન્સ 'રા-સમાળા'માં કહે છે કે ગુજરાતમાં આહલણની જેટલી નાનો છે તેટલી ખીજા ભાગમાં નથી. આહલણ વાણિયાની નાનોની સંખ્યા તે પુસ્તકમાં પણ ચોરાશી ચોરાશી આપી છે.^૩ કવિ નર્મદાશંકર 'ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ'માં કહે છે કે સને ૧૮૭૨ માં જ્યારે વરતી પત્રક થયું ત્યારે અંગ્રેજી મુલક, કાઠીઆવાડ કચ્છ, રેવાકાંડા, મહીકાંડા, ખંભાત, વડોદરા, પાલણપુર ને ખીજાં સંસ્થાનોમાં થઇને આહલણની ૭૫ નાનો ગણાઇ છે, તેમાંથી દક્ષિણી આહલણની પાંચ ને હિંદુસ્તાનીની ચાર બાદ કરતાં ગુજરાતી આહલણની ૬૬ નાનો છે. ને તેમાંય ૧૪ ઉતરતી પંક્તિની મનાય છે. એ પુસ્તકમાં તે તમામ નાનોનાં નામ આપ્યાં છે, તથા સને ૧૮૭૨ માં તે દરેકની કેટલી સંખ્યા હતી તે પણ આપી છે.^૪

પરંતુ આમાંની એકે કલ્પના કે સંખ્યાથી હાલની વર્ણવ્યવસ્થાની વાસ્તવિક સ્થિતિનો ચિતાર મળતો નથી. એમ કહીએ કે આહલણ કે વાણિયાની ચોરાશી ચોરાશી નાનો તો શું, પણ ચોરાશી ચોરાશી

૧ મી. બોરાડેલ કૃત 'સાતિઓના ધારા' ના પુસ્તકો ૨.

૨ 'સાતિ નિબંધ' પ્રકરણ ૪થું તથા ૧૦મું ગુઓ. આવૃત્તિ ત્રીજી પૃષ્ઠ ૨૭, ૨૮, ૨૯ ને ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૧.

૩. સને ૧૮૭૮ ની આવૃત્તિ, પુસ્તક, ૪ થું. પ્રકરણ ૧ હું. પૃષ્ઠ. ૫૩૪, તથા ૫૩૭.

૪. આ પુસ્તક કેમ્બ્રેજ કૃત 'ગેજીટીયર' નાં પુસ્તકો ઉપરથી તૈયાર કર્યું છે. અમે એ અસંખ્ય પુસ્તકોનો પણ આશ્રય લીધો છે.

૫. ગુજરાત સર્વસંગ્રહ, કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર કૃત, પૃષ્ઠ ૪૬-૪૭.

રામે જેટલી નાતો છે તો તે બિલકુલ અતિશયોક્તિ નથી. મનુષ્ય જાતના ચાર વિભાગ પડ્યા, તે ચારના પાછા અનેક પેટા વિભાગ થયા, ને તે અનેક પેટા વિભાગના વિભાગ, નેનાય વર્ગી વિભાગ ને છેવટ તે વિભાગોનાય વિભાગો થયાછે. લખવાને દીલગીર છીએ કે આ સ્થિતિનું ખરું ચિત્ર પાડવાને ભાષામાં શબ્દો પણ જડતા નથી.

પ્રથમ મુખ્ય ચાર વર્ગ થયા એ આપણને માલમ છે, ને હાલની અનેક વર્ણોની વહેંચણી એ ચાર મોટા વર્ગોમાં થઈ શકે ખરી. એ વહેંચણી કરવામાં મતભેદ છે. લોકો તો મૂળની બે વર્ણુ—બ્રાહ્મણ તથા શૂદ્રની—હાલના સમયમાં રહીછે, ને બીજી બે—ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યની—લય પામીછે એમ માનેછે.^૧ તેઓ કહેછે કે હાલતો “બ્રાહ્મણ તથા સૌદર” રહ્યા છે. પરંતુ આ કલ્પના ખોટી છે ને હાલ ચારે વર્ગના વંશજો છે એમ ઘણી રીતે સાબિત થયું છે.^૨ એટલે મનુષ્ય જાતના પ્રથમ ચાર મોટા વર્ગ—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, ને શૂદ્ર—અંધાયા તે લેઈએ, તો હાલના હિંદુઓની વહેંચણી થઈ શકેછે શંકરાચાર્યના વખતમાં બ્રાહ્મણના ગૌડ અને દ્રાવિડ એવા બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા ને તેજ વખતે ગૌડના પાંચ ને દ્રાવિડના પણ પાંચ ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે. પરંતુ એ દશ પેટા ભાગથી અટક્યું નહિ. આગળ જતાં અનેક કારણોથી બ્રાહ્મણની એક નાત તુટી ૮૪ થઈ હોય એમ મા-

૧. કન્યાઓની અછતનો નિર્બંધ, ક્રાંતિ ૨૧. સા. મયારામ શંજીનાથ, પૃષ્ઠ ૬.

૨. સને ૧૮૯૧ ની મુંબાઈ ઇલાકાની વસ્તિ પત્રકનો રીપોર્ટ ભાગ ૧લો, પૃષ્ઠ ૧૪૪. ઈન્ડિયન લો રીપોર્ટસ, મુંબાઈ સીરીઝ, પુસ્તક ૨. પૃષ્ઠ ૧૨-૧૩ માં નાગર વાણીઆને વૈશ્ય લખ્યાંછે. રાસમાળા. પૃષ્ઠ ૫૩૭.

૩. સને ૧૮૯૧ ની વસ્તિપત્રકનો રીપોર્ટ, ભાગ ૧લો. પૃ. ૧૪૩, ૧૪૪.

નવાને જોઈએ તેટલો પુરાવ છે. સાર પછી કેટલીક નાતોની ભાગતી થઇ તેમનો લય થવાથી હાલ વખતે ચોરાશીથી ઓછા વિભાગ હશે. પરંતુ એ ચોરાશી કે કંઈક ઓછા થાય તો પણ શું બ્રાહ્મણની એટલીજ નાતો છે એમ કહેવું વ્યાજબી ગણાય? એક નાગરનીજ લઇએ. અલખત સાધારણ રીતેતો એમ કહેવામાં આવે કે બ્રાહ્મણની ચોરાશી નાતોમાં નાગરોની એક નાત છે, કે વખતે છ નાત છે, પરંતુ એ શું હાલની ખરી સ્થિતિનું ચિત્ર થયું? ના નથી થયું એમ કહેવું જોઈએ. નાગરની છ નાતમાં એક વડનગરા નાગરની નાત છે. એ વડનગરામાં પાછા ત્રણ ભેદ છે ૧ ગ્રહસ્થ, ૨ ભિક્ષુક ને ૩ ડુંગરપુરા કે ગીરપુરા. આ ત્રણે માતિ ખાવા પીવાનો વ્યવહાર રાખે છે, પરંતુ કન્યા આપવા લેવાનો વ્યવહાર રાખતા નથી, સારે શું આતે ત્રણ નાતો થઈ કે એક થઈ? ખરું જોતાં ત્રણ થઈ. પરંતુ હજી અહીં અટકવાનું નથી અમદાવાદના નાગરો પોતાની કન્યા ખીજે આપે નહિ. સુરતના નાગરો પણ તેમ કરે, સારે આ તે પાછા અમદાવાદી ગ્રહસ્થ નાગરની એક નાત, સુરતના ગ્રહસ્થ નાગરની એક નાત, કાઠિયાવાડી ગ્રહસ્થ નાગરની એક નાત, પેટલાદી ગ્રહસ્થ નાગરની એક નાત એમ જુદી જુદી નાતો કન્યા વ્યવહારના સંબંધમાં થઇ કે ના થઇ? એજ પ્રમાણે ભિક્ષુક નાગર ને ગીરપુરા નાગરનું સમજવું, તે ખીજા નાગરોનું પણ સમજવું. સારે હવે એક નાગરની નાતની છ નાતો થઇ, છ ની આઠ થઇ ને આઠ ની કોણ જાણે કેટલી થઈ! એજ પ્રમાણે ખીજા બ્રાહ્મણોનું પણ થયું છે. જમકે ઔદિયની નાત. અમદાવાદના ઔદિયને સિદ્ધપુરના ઔદિય એકજ નાતના છે, પરંતુ તેમને કન્યા વ્યવહાર નથી, સારે તે એકજ નાત રહી કે જુદી જુદી થઈ !

અગત્યમાં ખીજે દરજ્જે હાથ વાણિયાની નાતો આવેછે. તે પણ ચોરાશી કહેવાયછે ને પ્રથમ ચોરાશી ભેદ થયા હશે એમ જણાયછે. પરંતુ એ સંખ્યા ખરી નથી. વાણિયાની નાતોનાં નામ ગણુતાં નાગર કે ખડાયતા ગણાવ્યા ? એટલે એ નાતો કહી ! પરંતુ શું નાગર કે ખડાયતા એ એક એકજ નાત છે ? ધણું કરીને દરેક વાણિયાની નાતમાં દશાવિશાનો ભેદ છે. એટલે અમણી સંખ્યા તો એજ થઇ. વળી કેટલીક નાતોમાં ધર્મને લીધે ભેદ પડ્યા છે. શ્રીમાલીમાં મેશ્રી શ્રીમાલી તથા જૈન શ્રીમાલી; ને તે દરેકમાં પાછા વિશા દશા. એ પ્રમાણે એવી નાતોના એ હિસાબે ચાર ભેદ થયાછે. એટલે અમણા કરતાં પણ વધારે નાતો તો એમજ થઇ. વળી દશાવિશા શિવાય પાંચા વાણિયાની નાત થઇ છે. પરંતુ એમ ગણુતાં પણ પાર આવે એમ નથી. એક ખડાયતાની નાત લેઈએ, તો તેમાં વિશા ને દશા એવી બે નાતો છે એટલું કહેવું બસ નથી. અંધા દેશમાં જોટલા વિશા ખડાયતા છે તેટલા કંઈ એક ખીજની સાથે કન્યા વ્યવહાર રાખતા નથી. એટલુંજ નહિ, પણ કન્યા વ્યવહારજ ન રાખવા સારૂ તેના અનેક ભેદ પાડ્યા છે ને કન્યાના પ્રતિબંધના નિયમ રાખ્યા છે ! અમદાવાદના ખડાયતા નડીઆદના વિશા ખડાયતાને કન્યા આપી શકે નહિ, ને નડીઆદના અમદાવાદ આપી શકે નહિ ! ત્યારે આતે વિશા ખડાયતાની એકજ નાત કે જુદી જુદી નાતો થઈ ! અરેરે દુર્ભાગ્યે એવો વખત આવ્યો છે કે એક ગામના એક નાતના વાણિયા પણ એક નાત નથી. નડીઆદમાં વિશા ખડાયતાનાં સાતસેં ધર છે. પરંતુ તેમાં ચાર એકડા કે તડ છે. એટલે એક ખીજ તડમાં કન્યા વ્યવહાર નથી. ત્યારે એ તે ચાર નાતો થઇ કે એક થઈ ! આવા એક નાતમાંથી જે વિભાગો થડે છે તે એકો, એકડો, ગોળ, સવા, સંભા, વગ (વર્ગ ઉપરથી) આદિ

નામોથી ઓળખાયછે. જે હેતુથી એવા એકડા કે ગોળ આંધવામાં આવ્યા છે તે હેતુ પાર ન પડવાથી તથા અંદર અંદરની ઈર્ષ્યાથી એ એકડા કે ગોળ પણ તુટતા જાયછે ને તેનાં તડ પડેછે. એ પ્રમાણે નાનોનો સંચો સતત ચાલુ છે, તેમાંથી દરરોજ નાતો નિકળતીજ જાયછે, ને સંખ્યા વધતીજ જાયછે; ત્યારે હવે જુઓ કે એક વિશા ખડાયતાની નાતની કેટલી નાતો થઇ છે ! ને હજી તેના કેટલા ભાગ પડશે તે કહી શકાતું નથી. જે અસર જુદી જુદી નાતોથી થાયછે તેની તેજ અસર આવા એકડાથી ને તડથી પણ થવાનો સંભવ છે. તો તે જુદી જુદી નાતોજ છે. અમદાવાદનો ખડાયતો વાણિયો ને મોઢ વાણિયો એક ખીજાનું જમી શકશે, પણ કન્યા આપી નહિ શકે તેજ પ્રમાણે અમદાવાદનો વિશે ખડાયતો ને નડીઆદનો વિશે ખંડા-યતો એક ખીજાનું જમી શકશે પણ કન્યા આપી લેઇ શકશે નહિ, તો પછી આ બે વાણિયાને એક નાતના કહેવા કે જુદી જુદી નાતના કહેવા^૧ !

હાલ ક્ષત્રિય પણ છે. બ્રહ્મ ક્ષત્રિય ઉજળી વર્ણમાંછે. તેમનામાં પણ એક દશા ક્ષત્રિયની જુદી નાત થઇ છે.

૧ બ્રાહ્મણ, વૈશ્યની આ ઘટમાળ શી રીતે બંધાઇ, ને એ જાતો તુટવાનો ક્રમ શો છે તે ખતાવવાને નિચેનાં નાતોનાં પેઢીના-માં ખતાવ્યાં છે.

પેઢીનામું ૧ છું.

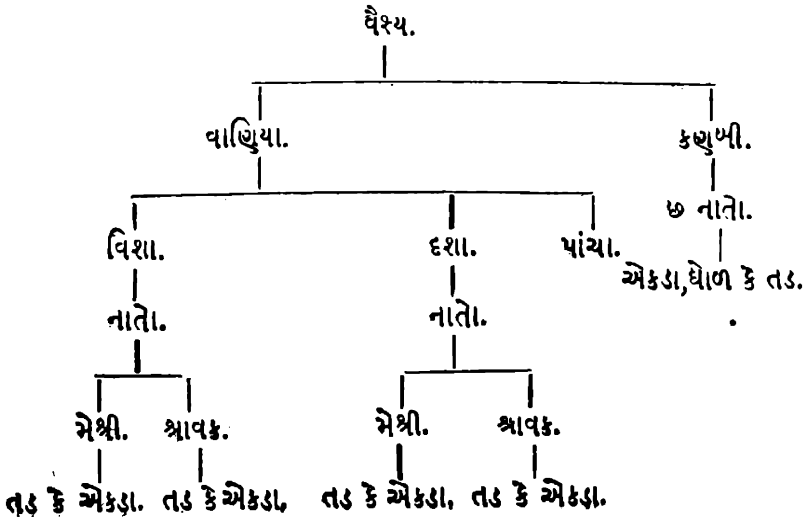
બ્રાહ્મણ.

મિત્ર મિત્ર નાતો.

ગામોવાર તડો કે ઘોળ.

એ પછી કણબીનો મોટો જથો છે. કણબી મૂળ હ જાતના હતા, પરંતુ એ હએ જાતના કણબીમાં લેવા અને કદડવાનો જથો મોટો ને અગત્યનો છે જેમ બ્રાહ્મણ વાણિયામાં કન્યા આપવા લેવાના કારણસર એક નાતમાંથી અનેક નાતો ઉત્પન્ન થઈ છે તેમ કણબીમાં પણ બન્યું છે, ને તેમની પણ ઘણી પેટા નાતો બંધાઈ છે, તથા દહાડે દહાડે બંધાતી જાયછે. કણબીઓ પ્રાચીન ચાર વર્ણ પૈકીની કદ વર્ણના વંશજો હશે તે નક્કી કરવાનું કામ કંઈ સહેલું નથી. તેમનો ઉંચો અને શાસ્ત્રોક્ત ખેતીનો તથા ઢોર પાળવાનો ધંધો તથા તેમની ઊજળામણ ઉપર વિચાર કરતાં અનુમાન એવું થાય છે કે તેઓ વૈશ્ય વર્ગના વંશજો હોવા જોઈએ. વૈશ્યને માટે શાસ્ત્રોમાંજે કમો મુકરર કર્યો છે તેના કાળે કરીને એ વર્ગ પડી ગયા હોય એમ

પેઢીનામું ૨ જી.

લાગેછે, એટલે એક વેપારનો અને બીજો ખેતીનો તથા ઢોર પાળવાનો. વૈશ્યો પૈકી વેપારમાં જે રોકાયા તે ધંધા ઉપરથી વાણિયા કહેવાયા ને જેઓ બીજા ધંધામાં રોકાયા તેઓ તેમના ધંધા ઉપરથીજ કણુખી કહેવાયા. વાણિયાનો ધંધો ઉજ્જનામણનો રહ્યો ને કણુખીનો મહેનત મજૂરીનો રહ્યો એટલે બંનેના આચાર વિચારમાં તથા રહેણી કરણીમાં કાળે કરીને ઘણો ભેદ પડી ગયો, તેથી એ બે વર્ગ તદ્દન જુદા પડી ગયા ને તેમની વચ્ચે કોઇપણ પ્રકારનો વ્યવહાર રહ્યો નહિ. આગળ જતાં વાણિયા ઉંચા ગણાયા. આજે વાણિયા, કણુખીનું ખાતા નથી, પણ કણુખી, વાણિયાનું ખાય છે. એ બનાવ વાણિયાઓના વિભાગ પડતા પહેલાં બન્યાનું અનુમાન થાય છે.

હવે ધંધાદારી લોકોની નાતો રહી. સોના રૂપાનું કામ કરનારા સોની, ધાણીનું કામ કરનારા ધાંચી, ઘોવાનું કામ કરનારા ઘોખી, લાકડાં ધડવાનું કામ કરનારા સુતાર, લુગડાં શિવવાનું કામ કરનારા દરજી, રંગવાનું કામ કરનારા ભાવશાર, હજમત કરનારા હજમ આદિ ઘણી નાતો ધંધા ઉપરથી બંધાયેલ છે. એ દરેક નાતના ઉંચી વણીની નાતોની માફક વિભાગ પડતા જાય છે એટલે તે દરેક નાત માત્ર એક એકજ નાતે એમ કહી શકાય નહિ. તેમનામાંય વિભાગ ને પેટા વિભાગ થયા છે. સોનીમાં ત્રાગડ અને શ્રીમાળી છે તેઓ એક બીજાને કન્યા આપતા લેતા નથી. તે ઉપરાંત વાણિયા બ્રાહ્મણની માફક તેમના પણ ગામેના ગોળ કે એકડા બંધાયા છે, એટલે તેમની નાતોની સંખ્યા પણ મુકરર કરવી મુશ્કેલ છે. આ સર્વ વર્ગના લોકો શૂદ્ર વર્ગમાંથી ઉત્પન્ન થયા હોય, અગર મનુસ્મૃતિમાં જે જાતિઓ આપીછે તેના વંશજો હોય. શ્રીમાળી સોની, વાણિયામાંથી ઉત્પન્ન થયાનું કહેવાય છે.

હવે કહો કે અમે કહીએ છીએ કે નાતોની ખરી સંખ્યાની ગણતરી કરવી તથા તે વ્યવસ્થાનું ખર્ચ ચિત્ર પાડવું મુશ્કેલ છે, ને દરેક નાતના વિભાગ, તેના પેટા વિભાગ, તેનાય પાછા વિભાગ ને તેનાય કડકા ને વળી કડકાના પેટા કડકા થઇ ચોરાશી ચોરાશી રામ જોટલી નાતો થઈ છે એ ખર્ચ છે કે નહિ ? વાંચનારા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પોતાની મેજેજ આપશે.

વિભાગ ૨ જે.

અર્વાચીન કાળ.

પ્રકરણ ૨ જી.

જ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તિનાં ઐતહાસિક કે સંભવિત કારણો.

એક મહાન અને સુધરેલી પ્રજાના કેવા થોડે થોડે વિભાગ પડતા ગયા અને અંત્યે તે પ્રજાની કેવી રીતે અનેક નાતો થઈ એ બતાવવામાં આવ્યું. એમ થવાનાં કારણોનો પણ પ્રસંગોપાત ઇસારો કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ હવે તે કારણોનો કંઈક વિસ્તારથી વિચાર કરીશું.

પ્રથમ આર્યપ્રજા આ દેશમાં આવી ત્યારે તેમનાથી ઉતરતી સ્થિતિના લોક આ દેશમાં વસતા હતા, તેમને જીતીને આર્યપ્રજાએ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું; તે વખતે આર્યપ્રજા વધારે સુધરેલી હોવાથી રંગમાં અત્રેના અસહી રહીશો કરતાં વધારે સુંદર હતી; એટલે રંગનો ભેદ,

સુધારાની સ્થિતિનો ભેદ, અને રાજ્ય પ્રકરણમાં આર્યપ્રજનો વિજય એ કારણોથી પ્રથમ વર્ણ—રંગ—ઉપરથી આર્ય અને અનાર્ય એવા બે ભેદ પડ્યા. આર્ય શબ્દ ‘અર્’ ધાતુ ઉપરથી થયો છે, તેથી તેનો અર્થ ખેતી કરનાર ને છેવટ તે ઉપરથી ઉમદા એવો થાયછે. એ શબ્દથી આ દેશમાં આવનારી પ્રજાના સુંદર રંગની, તેની ચઢતી વ્યવહારિક-ખેતી—ની સ્થિતિની, તેના રંગની તથા તેના રાજ્યદારી વિજયની સુચના થાયછે. એથી ઉલટું ‘અનાર્ય’ શબ્દથી અસલી રહીશોના શ્યામળા રંગની, તેમની ઉતરતી વ્યવહારિક સ્થિતિની, અને તેમના રાજ્ય પ્રકરણી પરાભવની સુચના થાયછે. એ અનાર્ય પ્રજાને વેદમાં ‘દાસ્યૂ’ શબ્દથી વર્ણવવામાં આવી છે. તેમનામાંના જેઓ આર્યપ્રજાના સંસર્ગમાં આવ્યા તેઓ તેમના ‘દાસ,’ ‘દાસ્યૂ’ શબ્દ ઉપરથી કહેવાયા, ને તે શબ્દનો અર્થ ‘ચાકરી કરનાર’ થયો. છેવટ એ વર્ગ ખીજી વહેંચણીમાં ‘શૂદ્ર’ નામથી ઓળખાયો.

બેના ચાર વર્ગ થવાનું કારણ ગુણ કર્મ છે એ પણ ખતાવવામાં આવ્યું છે. સુધરેલી પ્રજામાં વ્યવહારિક કાર્યોના વર્ગ કરવા અને તે પ્રમાણે તેની વહેંચણી કરવી એ સાર્વજનિક લાભ સાર જરૂરનું છે. એકજ માણસ પોતાને ખાવાનું અનાજ તૈયાર કરે, પછી તેની જે વ્યવસ્થા કરવાની તે કરે; પહેરવાનાં લુગડાં સાર કાલાં વાવે, તે લણીને તેને ફેલે, પછી તેમાંથી ૩ લોઢી કાઢે, પછી તેનું સુતર કાંતે, તેનાં લુગડાં વણે, જરૂર પડે તો તેને રંગે, તથા તેને સીવીને તૈયાર કરે; એ બધું કરવા બેસે; તથા એવાં એવાં દરેક કામ કરવા બેસે તો એકે કામ થઈ શકે નહિ, ને એકે વસ્તુ ખરાબર ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ. એવાં એવાં કારણોથી કામની વહેંચણી જગત્માં થવી જોઈએ, ને તે થઈ પણ છે. તમામ કાર્યોની વહેંચણી આર્યપ્રજાએ ચાર વર્ગમાં

કરી, વિધાન્યાસ કરી લોકોને ઉપદેશ કરવાનું કામ, રાજ્ય વ્યવસ્થા કરવાનું કામ, જીંદગાનીની જરૂરી વસ્તુઓ ઉપાર્જન કરવાનું તથા પૂરી પાડવાનું કામ, અને છેવટે તમામ જાતના હલકા-ચાકરીના-ધંધા કરવાનું કામ, એ ચાર વર્ગ પાડ્યા; ને તે દરેક કામ કરનાર વર્ગનું જીદુ જીદુ નામ પાડ્યું; એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર. ‘બ્રાહ્મણ’ શબ્દનો અર્થ ધાતુ અન્વયે બ્રહ્મ-ઇશ્વર-ને જાણનાર થાય છે, એટલે વિધાના સાધનથી મેળવેલા જ્ઞાનવડે જગત્કર્તાને ખરી રીતે જાણનાર અને બીજાઓને ઓળખાણ કરાવનારા તે બ્રાહ્મણ; ‘ક્ષત્રિય’ શબ્દનો અર્થ ‘ખાડુથી રક્ષણ કરનાર’ એવો થાય છે, એટલે રૈયતનું રક્ષણ કરવાનો-રાજ્યનો-ધંધો કરનારા તે ક્ષત્રિય; ‘વૈશ્ય’નો અર્થ ગ્રહસ્થ થાય છે, એટલે ગ્રહસ્થાશ્રમના સંબંધના ધંધા કરનારા તે વૈશ્ય; અને ‘શૂદ્ર’ નો અર્થ હલકુ થાય છે, એટલે ચાકરીનો હલકો ધંધો કરનારા તે શૂદ્ર ઠર્યા. એ પ્રમાણે ગુણ તથા કર્મ-વ્યવહારિક કાર્ય-ને અનુસરી ચાર ભેદ થયા. એ વ્યવસ્થા આર્યપ્રજના સુધારાના ધણા કાળસુધી ચાલુ રહી. કાળે કરીને એ ચાર ભેદ સખળ થતા ગયા ને વ્યવહારિક કાર્યોનાજ હતા તેને બદલે સંસારિક સ્થિતિના ગણાવા લાગ્યા. એ અરસામાં જીદા જીદા વર્ગોના કદર વિનાના મિશ્રણથી કેટલાક એ ચારથી હલકા વર્ગો ઉત્પન્ન થયા, ને તેઓની જીદી જીદી જાતો બંધાઈ. ‘જાતિ’ કે ‘જાત’ શબ્દમાં ‘જન્મ’ ધાતુ છે, એટલે એ વર્ગો જન્મના આધારથી બંધાયા જણાય છે, મનુસ્મૃતિમાં જાતિ શબ્દ વાપરેલો છે, ને ચાર મુખ્ય નાતો સિવાય બીજી જાતિઓ ગણાવેલી છે એ આપણે જોઈએ.

બ્રાહ્મણ વર્ગ વિધાના પરિબળથી સૌથી ઉંચો અને માનસિક સત્તાધારી ગણાવા લાગ્યો. ક્ષત્રિયોના હાથમાં રાજ્યસત્તાની દોરી તેથી તેઓ વાસ્તવિક સત્તાધારી થયા. એ પ્રમાણે બે સત્તાઓ જીદા જીદા

વર્ગોના હાથમાં હોવાથી કાજેકરીને તેમનામાં ધર્મા ઉત્પન્ન થઇ, ને તેમની વચ્ચે અનેક યુદ્ધો થયાં. બ્રાહ્મણ વર્ગના પરશુરામે એકવિશવાર 'નક્ષત્રી' પૃથ્વી કર્યાનું બિરદા મેળવ્યું. એમ છતાં પણ ક્ષત્રિયનો વર્ગ કાયમ રહ્યો છે.

જેમ જેમ અવિધાનો અને પડતીનો સમય આવતો ગયો તેમ તેમ પ્રથમ જે બેદ ગુણ કર્માનુસાર હતા તે સ્થાપિત થયા, અને વર્ણ બેદનો આધાર જન્મ છે એવું જે કેટલાક હલકા વર્ગોનેજ માટે હતું તે હવે બધાને માટે છે એમ સ્વિકારાયું.

આ મહાનુ પ્રજાની પડતીના સમયમાં પડતીનો અમલ જલદી થયો, અને બિન્નતાનાં મૂળ સજ્જડ રોપાયાં. પડતી એકજ બાબતમાં આવી નહિ. તેણે આર્ય પ્રજાને ચારે પાસથી ઘેરી લીધી. વિદ્યા ખોચાડે પડી. બ્રાહ્મણને માત્ર બણવાનો અધિકાર આપેલો હતો. તેઓને માટે બીજી પાસથી ગુજરાનનું સાધન હમેશનું તૈયાર કરી રાખ્યું હતું, એટલે તેઓને તે બણવાની ગરજ રહી નહિ. બીજી નાતોને તો બણવાનો અધિકાર નહોતો એટલે તે તો બણેજ શી રીતે! આમ અવિધાનું રાજ્ય સ્થાપન થયું. તેની અસર ધિમે ધિમે બધી સ્થિતિમાં થઇ. સંસારિક સ્થિતિ બગડી, ધાર્મિક સ્થિતિ બગડી, અને રાજ્ય પ્રકરણી સ્થિતિ પણ બગડી. પરદેશી લોકો ચઢી આવ્યા, ને હેવટ પરતંત્રતાની ધુંસરીએ જોડાયા. ધાર્મિક સ્થિતિમાં ખરા ધર્મને અદ્ભે વહેમોનો ધર્મ સ્થાપન થયો. જે બેદો માત્ર સંસારિક સ્થિતિના કે ધંધાનાજ હતા તેમાં પણ ધર્મ પેઠો. એક બીજાનું ખાવાથી વટલાવાનો ધર્મ થયો. ધર્મ પાળવાનો આધાર, પતિત કે પાપી અને પુણ્યશાળી થવાનો આધાર, તથા સ્વર્ગે નકે જવાનો આધાર ખાવા પીવા ઉપર છે એમ મનાયું. એવા સમયમાં જે બેદો પડેલા હતા તે સજ્જડ થવાનાં તથા વધવાનાં

ખીજાં કારણો મળ્યાં. તે કારણોનું દિગ્દર્શન અમોએ કરેલું છે. ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે આપણા ઉપર પરદેશી પ્રજાનું રાજ્ય થયું, ત્યારે તેના પ્રસંગથી અને તેમની સ્થિતિ તથા રાજનીતિથી જે અસર આપણા ઉપર થવી જોઈએ તે થઈ. પરદેશી પ્રજા પરધર્મની હતી ને તેનામાં મતભેદની સહનતાનો અગલનો, મહાન્ અને પરોપકારી ગુણ નહોતો એમ ઈતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. તેઓ પરધર્મના લોકોને સત્તાના બળથી પજવતા. એવી સ્થિતિમાં પડતી પ્રજા વધારે પડે એમાં નવાઈ નથી. ધર્મને માટે જઘડા, લઢાઈઓ, ફાટપુટ, અને જુલમથી વટલાવવાની નીતિનું અવજન કરવામાં આવે ત્યારે પરધર્મની પ્રજાના સુધારાની શી આશા ! જે વિભાગ પડી ગયા હતા તેના મૂળ હેતુ વિચારવાની શક્તિ રહી નહિ, ને રગસીઆ બળદની માફક પડેલે ચીકે ચાલવા લાગ્યા. એવી પરદેશી—મુસલમાન—પ્રજાની સત્તા, જુલમ અને પ્રસંગની અસર થઈ. કેટલાક તેમના રૂઢી રિવાજોનું આપણે સકારણ અનુકરણ કર્યું, તેથી પણ મૂળ ચીકે ઉડે. થવામાંજ મદદ મળી. પરદેશી પ્રજાની મોટામાં મોટી રૂઢી આપણે જે સ્વિકારી તે સ્ત્રીઓને પડદે રાખવાની છે. રાજ્યનું બંધારણ એટલું બધું અવ્યવસ્થિત હતું કે સ્ત્રીઓને બહાર નિકળવું સહી સલામત ગણાતું નહોતું. આ દુઃખ નિવારણ કરવાનો ખીજો કંઈ ઉપાય નહોતો, ને રાજ કરનારી પ્રજામાં સ્ત્રીઓને ઓઝલમાં રાખવાની રીત હતી, તેથી એ રીત દાખલ કરવાથી એ દુઃખ ઓછું થશે એમ સ્વભાવિક રીતે લાગ્યા વિના ન રહે. એમ એ રીત પેઠી. પરંતુ એથી પરિણામ એ થયું કે છોકરીઓ આપવા લેવાનું સ્થળ જેમ પાસે હોય તેમ સાઈ એ વિચાર દાખલ થયો. તેમાં વળી ખીજાં એવાંજ કારણો આવી મળ્યાં. રાજ્યની ગેરવ્યવસ્થા હોય, ત્યારે જામ માલની સલામતી બરાબર હોતી નથી;

ને જન માલની સલામતી ન હોય તો વ્યવહારિક કાર્યો મન ગમતાં શી રીતે થાય ? પરદેશ જતાં રસ્તામાં ભય રહે, જીલમની ખીક રહે, લૂટાવાની ધારતી રહે, વટલાવી દેવાની દહેસત રહે, અને વહ કે છોકરી સાથે હોય તેના ઉપર જીલમ થવાની ખીક રહે, તેથી સૌ પોત પોતના ગામમાં વ્યવહાર કરવાનું સોધે, એમાં શુ આશ્ચર્ય ! આવા અંધાધુંધીના વખતમાં વ્યવહારિક કાર્યોના સાધનોની અનુકુળતાની પણ શી આશા ! તે વખતે રેલવે ક્યાં હતી, તાર ક્યાં હતો, અને ટપાલની અનુકુળતા પણ ક્યાં હતી ! ગાડાં જવાં કેટલાં મુસ્કેલ ! દીકરી કે વહ પરગામ હોય તો તે જય ત્યારે જય ને આવે ત્યારે આવે ! ખાકી સરસંદેશો શો ! આવા સમયમાં, આવી રાજનીતિમાં, અને આવી પરદેશના વ્યવહારની અનુકુળતાની ખામીમાં માણસ કુવાનો દેડકો થઇ જાય એ સ્વભાવિક છે. હવે ગામવાર કે પ્રાંતવાર નાતોનો સંભવ થયો. હવે કેટલીક ગામવાર અને કેટલીક પ્રાંતવાર બ્રાહ્મણની તથા વાણિયાની નાતો અંધાઈ, અને એનું એજ પરિણામ અન્ય વર્ણોમાં પણ આવ્યું. બ્રાહ્મણ વાણિયાની હાલની ધણીખરી નાતો સ્થળના ભેદથી થઇ છે. એક મોટા નગરના રહીશ બ્રાહ્મણો તે નાગર બ્રાહ્મણ અને વાણિયા તે નાગર વાણિયા થયા. એવી રીતે જગાઓના ભેદના કારણેથી જે જે નાતો થઈ છે તેમાંની મુખ્ય મુખ્યની ટુંકી વિગત નીચે પ્રમાણે છે.

અગરવાળા:—બ્રાહ્મણ અને વાણીઆ બંને છે. પંજાબમાં હરિયાનાની સરહદ ઉપર અગ્રોહા ગામ છે. ત્યાંથી શાહબુદ્દીન ગોરીના માર્થી નાશી આવ્યા તેઓનું એ નામ પડ્યું.

અનાવલા:—સૂરત જિલ્લામાં અનાવલ ગામ છે, ત્યાંના બ્રાહ્મણ તે અનાવલા બ્રાહ્મણ થયા.

ઝોદિય:—ઉદીચી એટલે ઉત્તર દિશામાંથી આવેલા બ્રાહ્મણ

ઔદિય નામથી ઓળખાયા.

કપિલ:—બ્રાહ્મણ છે. કાવિ ગામ ઉપરથી નામ પડ્યું.

ખડાયતા:—બ્રાહ્મણ અને વાણિયા બંને છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં પ્રાંતીજ પાસે ખડાલ^૧ ગામ છે ત્યાં આગળ પ્રથમ ખડાયત નામનું નગર હતું તેના નામ ઉપરથી ત્યાંના બ્રાહ્મણ તે ખડાયતા બ્રામણ, અને વાણિયા તે ખડાયતા વાણિયા કહેવાયા. આ વર્ગ વળી પ્રથમ નાગરમાંથી ઉત્પન્ન થયાનું પ્રમાણ મળે છે.

ખેડાવાળ:—ખેડા નામના નગર ઉપરથી નામ પડ્યું છે. માત્ર બ્રાહ્મણ છે.

જાંબુ:—બ્રાહ્મણ છે, જાંબુસર ઉપરથી થયા છે.

દીંડુ:—વાણિયા છે. મારવાડમાં એ નામનું એક ગામ છે ત્યાંથી

૧ ‘ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ’માં એમ કહ્યું છે કે “ખડાયતા તે પ્રાંતીજના ખડાલ ગામના; નામર વાણિયામાંથી ફટાયલા કહેવ.ય છે.” પૃષ્ઠ ૮૨-૮૩. પરંતુ એ બરોબર નથી. પ્રાંતીજથી ત્રણ ગાઉ ઉપર સામ્રમતીને કાંઠે એક મોટો ટેકરો છે તે જોવાથી જણાઈ આવે છે કે એ ટેકરો કોઈ પર્વત કે સ્વભાવિક ટેકરીનો ભાગ નથી, પરંતુ એક મહાન પૂરાતન શહેરના દટાવાથી થયેલો છે. ટેકરા ઉપર ચઢતાં અને ઉપર ચઢ્યા પછી અમારી આ કલ્પના ખરી હોવાનો જોષ્ટએ એટલો પુરાવ મળે છે. છેક ઉપરના ભાગમાં એક બાળુએ એક ભવ્ય અને ઘણીજ મજબુત હવેલીનું ખડેર છે, તથા એક મહાભવ્ય દીવાલ છે તે જોતાં એ પાયમાલ થયેલા શહેરની ઝાહોઝલાલી વિષે આપણા મનમાં કંઈક કલ્પના થાય છે. એ શહેર ધરતીકંપથી નાશ થયાનો સંભવ વધારે છે, કારણ કે જે રીતે તેની પાયમાલી થયેલી જણાય છે તે રીતે ખીજ કોઈ કારણથી થવાનો સંભવ નથી. એ શહેર તે ‘ખડાયત’ ને તે ઉપરથી ‘ખડાયતા.’

જે વાણિયા આવ્યા તે દીંડું કહેવાયા.

દીસાવાળ:—આહલણ તથા વાણિયા બંને છે. પાલણપુર પાસેના દીસા ગામના આહલણ તે દીસાવાળ આહલણ અને વાણિયા તે દીસાવાળ વાણિયા ઠર્યા.

નાગર:—આહલણ તથા વાણિયા બંને છે. એક મોટા નગરના રહેવાસી આહલણ તે નાગર કહેવાયા અને વાણિયા નાગર વાણિયા ઠર્યા. આહલણોના પાછા રથળ ઉપરથી પેટા વિભાગ થયાછે; વડનગરા, વડનગર કે વૃદ્ધનગર ઉપરથી; વિસલનગરા, વિસલનગર ઉપરથી; સાઠોદ્રા, સાઠોદ્ર ઉપરથી; કૃષ્ણોરા, કૃષ્ણનગર ઉપરથી; પ્રશ્નોરા, પ્રશ્નનગર ઉપરથી; અને ચિત્રોડા, ચિત્રકુટ ઉપરથી કહેવાયા છે. વડનગરામાં પાછા ‘ડુંગરપર’ ઉપરથી ડુંગરપરાનો એક ભાગ પડયોછે.

નાપાળ:—આહલણ છે. બોરસદ તાલુકાના નાપાલ ગામ ઉપરથી કહેવાયા.

નાંદોરા:—આહલણ અને વાણિયા બંનેછે. નાંદોદ ગામ ઉપરથી નામ પડ્યું.

પોડવાળ:—શ્રીમાલ નગરના એ નામના પરાના નામ ઉપરથી. શ્રીમાલી, પોડવાળ વચ્ચે ઝાઝો ભેદ નથી તે કદાપિ આ કારણથી એટલે બંને પાસ પાસેના વતની તેથી એમ હશે.

બોરસદા:—બેડા જીલ્લાના બોરસદ ગામ ઉપરથી કહેવાયાછે. આહલણ છે.

ભાર્ગવ:—ભૃગુ ઋષિના આશ્રમના તે ભાર્ગવ કહેવાયા. એ પણ આહલણ છે.

મેવાડા:—આહલણ અને વાણિયા બંને છે. મેવાડ દેશથી આવેલા માટે મેવાડા નામ પડ્યું.

મોઢ:—બ્રાહ્મણ અને વાણિયા બંને છે. મોઢેરા ગામ ઉપરથી એ નામ પડ્યું. મોઢ બ્રાહ્મણ તથા વાણિયા એ બંનેની પેટા નાતો છે તે નામો પણ સ્થળ ઉપરથી પડ્યાં છે.

મોતાળા:—બ્રાહ્મણ છે. સુરત જીલ્લામાં મોતા ગામ છે તે ઉપરથી કહેવાયા.

લાડ:—વાણિયા છે. નર્મદા નદીની દક્ષિણનો ગુજરાતનો જે ભાગ લાટદેશ કહેવાય છે તે ભાગના રહીશ વાણિયાઓ એ નામથી ઓળખાયા.

વડાદરા:—અમદાવાદ પાસે વડાદ ગામ છે ત્યાંના મૂળ વતની બ્રાહ્મણો એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

વાયડા:—વાણિયા છે. પાટણ પાસે વાડ ગામ છે ત્યાંના માટે વાયડા કહેવાયા.

વાલમ:—પાટણ તાલુકામાં વાલમ નામનું ગામ છે ત્યાંના બ્રાહ્મણોનું એ નામ પડ્યું.

સન્નેદરા:—બ્રાહ્મણ છે. અંકલેશ્વર પ્રગણામાં સન્નેદ ગામ છે તે ઉપરથી થયા.

સોરઠિયા:—વાણિયા છે. સોરઠ પ્રાંતમાંથી આવેલા માટે સોરઠિયા કહેવાયા.

શ્રીમાલી:—પાલણપુરની ઉત્તરે મોરવાડના સીરોહી ઈલાકામાં હાલ ભિન્નમાલ છે તેને શ્રીમાલ નગર કહેતા ત્યાંથી બ્રાહ્મણ આવ્યા તે શ્રીમાલી બ્રાહ્મણ કહેવાયા, અને વાણિયા આવ્યા તે શ્રીમાલી વાણિયા કહેવાયા.

હરસોળા:—વાણિયા છે. હરસોળ ગામ ઉપરથી.

જે શહેરના નામ ઉપરથી જુદી જુદી નાતો ઓળખાઈ તે

પૈકી કેટલાંકની ભાગતી આવી, કેટલાંક છેક નાનાં અને નમાલાં થઈ ગયાં, કેટલાંક પાયમાલ થઈ ગયાં, તથા કેટલાંક છેક નાશ પામ્યાં એટલે ત્યાંની નાતો દેશમાં જ્યાં ગઈ ત્યાં રહી; પરંતુ ખીજા ગામેની નાતો સાથે પરિચય નહિ, તથા ઓળખાણ પાળખાણ નહિ, તેથી નવા આવનારા જુદાને જુદા રહ્યા અને નવા ગામના લોકોથી પોતાને જુદા ઓળખાવા માટે જે ગામથી કે દેશથી કે જે દિશાથી પોતે આવેલા તે ગામના કે દેશના કે દિશાના નામ ઉપરથી પોતાની નાતનું નવું નામ રાખ્યું; અથવા તેમનું એ નામ સહસા પડ્યું.

એ પ્રમાણે ગામ, દેશ, કે દિશા ઉપરથી એટલે જે જે સ્થળ છોડી ગુજરાતમાં આવી વસ્યા તે તે સ્થળ ઉપરથી એક બ્રાહ્મણની અને એક વાણિયાની અનેક નાતો થયાનું જણાય છે.

નાતોના ભેદો વધવાનું ખીજું કારણ આચાર ભેદ છે. બ્રાહ્મણોમાં કેટલાકે રાજનું દાન લેવું ઉચિત નથી એમ ધાર્યું તે કેટલાકે દાન લીધું એ કારણથી ભેદ પડ્યા. ગુજરાતના રાજા મૂળરાજે^૧ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાંથી કેટલાક બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા હતા તેઓને દાન આપવા માંડ્યું તે વખતે જેઓએ એક જુદી ટોળી કરી દાન ન લીધું તે ટોળકિયા ઔદિય કહેવાયા, તે જેમણે દાન લીધું તે હજાર બ્રાહ્મણ હતા તે ઉપરથી તેઓ ઔદિચ્ય સહજ કહેવાયા. તેમાંના જેઓ સિહોર અને તેની આસપાસના ગામોમાં વસ્યા તે સિહોરા, અને સિદ્ધપુર ને તેની આસપાસના ગામોમાં વસ્યા તે સિદ્ધપુરા કહેવાયા.^૨ તેજ પ્રમાણે ખેડાવાળાં જેઓ દા-

૧ મૂળરાજે ઇ. સ. ૯૪૨થી ૯૯૭ સુધી રાજ્ય કર્યું છે. રાસ-
માળા, પૃષ્ઠ ૪૯. ૨. શાંતિ નિબંધ, પૃષ્ઠ ૩૦, ૩૧, ૩૨.

નના વાંધાથી મૂળનગર છોડી બહાર નિકળ્યા, તે બાલકે બાળ, અને જેઓ નગરમાં રહ્યા તે આબ્યાન્તર કે મિતરા કહેવાયા. વળી બ્રાહ્મણોની જુદી જુદી નાતોમાં જેઓએ દાન ન લીધું તેઓ અ-હસ્થ કહેવાયા, અને જેઓએ દાન લીધું તેઓ બિશ્વક ઈયાં.

કેટલાક બ્રાહ્મણો પોતાના સત્તાવાળા યજ્ઞમાનોની સાથે ખાવા બચ્ચાર રાખવા લાગ્યા, અને કેટલાકે હલકી વર્ણોના યજ્ઞમાનોના નાતરાં આદિ રિવાજો અદ્યુ કર્યા તેથી એવા લોકો બ્રાહ્મણોથી તદન જુદા પડ્યા, અને હલકી પંક્તિના બ્રાહ્મણો થયા. રાજગોર, તપો-ધન આદિ એવા છે. આજે પણ બીજા બ્રાહ્મણો તેમની સાથે બાણ બચ્ચાર રાખતા નથી. સિવાય કેટલાક છેકજ હલકી ક્રિયાઓ કરા-વવા લાગ્યા તેઓ પણ જુદા પડી ગયા, એવા વર્ગમાં કારટિયા આવે છે.

વાણિયાઓમાં પણ આચાર વિચારથી અને વખતે રકતના મિશ્રણથી વિશા, દશા, અને પાંચા એવા ભેદ પડ્યાછે. વાણિયામાં કપોળ સિવાય દરેક નાતમાં વિશા અને દશાના ભેદ છે, એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે વાણિયાની જુદી જુદી નાતો થતા પહેલાં ને જૈન ધર્મનું પ્રબળ થતાં પહેલાં એ વર્ગ પડ્યા હોવા જોઈએ. એ સંબંધી લૌકિક કારણ એવું કહેવામાં આવે છે કે જ્યારથી વાણિયાનો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો ત્યારથીજ એ ભેદ અંધાયા છે. એકજ મૂળ વાણિયા બાપને બે દિકરા હતા, તેમાં એક સાલસ ને વિશી હતો ને બીજો લગાર કપરો હતો, એથી પેલો વિશ વશાનો, અને બીજો દશ વ-શાનો કહેવાયો. એમની પ્રજા થઈ તે પછી વિશા ને દશાના નામથી ઓળખાવા લાગી. આજે પણ લોકો કહેછે કે બાધ, વિશા દશા તો બે બાધ થાય, એક બાપના દિકરા, એક મગની બે ફાડો છે. સામા-ન્ય રીતે સ્વભાવ, રીત ભાત જોઈએ તો લૌકિક મત સકારણુ લાગે

છે.^૧ આગળ જતાં કેટલાક વાણિયાઓ હલકી જાતની કન્યાઓ લાવી જુદા પડ્યા તે પાંચા કહેવાયા. એઓની સાથે આજે પણ ખીજ દશા વિશા વાણિયાઓ બાણા વ્યવહાર રાખતા નથી.^૨

એ પ્રમાણે આચાર વિચારના બેદથી પણ બ્રાહ્મણ વાણિયાની ના-તોની સંખ્યા વધી છે.

નાતોની સંખ્યા વધવાનું ત્રીજું કારણ ધંધાનો ભેદ છે. ખેતી કરવી, ઢોર પાળવાં, તથા વ્યાપારાદિ કરવો એ મૂળ વૈશ્ય પ્રજાનાં કર્તવ્ય નિર્માણ કરેલાં છે. પરંતુ હાલ તો ખેતી કરનાર ને ઢોર પાળનાર તથા વ્યાપાર કરનારના જુદાજુદા વર્ગ જોવામાં આવે છે; એટલે વૈશ્ય પ્રજાને માટે નિર્માણ કરેલાં કર્મના એ મોટા વિભાગ પડી ગયાનું જણાય છે. ખેતી કરનારા ને ઢોર પાળનારા ધંધા ઉપરથી કણખી ઠંયા, અને વ્યાપાર કરનારા વાણિયા ઠંયા. વખત જતાં ધંધાની ઉજળામણના ભેદને લીધે તથા રહેણી કરણીને લીધે બંને વર્ગ તદન જુદા પડી ગયા, તે એટલે સુધી કે એક ખીજને બાણા વ્યવ-

૧ ‘ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ’માં દશા વિશાના ભેદ વિષે એમ લખ્યું છે કે, “જ્યારે મૂળ જ્ઞાતિમાંથી કેટલાકે ફંટાઇ નવાં કુળ સ્થાપ્યાં, સારે જીનાં કુળે પોતાને વિશા (વિશે વસા શુદ્ધ) ને નવાને ઓછા શુદ્ધ ગણી દશા કહ્યા. વળી વિશામાંથી કે દશામાંથી ફંટાઇ થોડોક જયો જુદો પડ્યો તે પાંચા કહેવાયા. વાણિયાની ખીજ બધી જ્ઞાતિમાં દશા વિશા છે, પણ કપોળમાં નથી.” પૃષ્ઠ ૮૨-૮૩.

સને ૧૮૯૧ના વસ્તિપત્રકના રીપોર્ટમાં એમ લખ્યું છે કે “જે શુદ્ધ કુળના તે વિશા, ને જેઓમાં ખીજ જ્ઞાતિના રક્તાનું મિશ્રણ થયું તે દશા થયા.” ભાગ ૧ લો, પૃષ્ઠ ૧૪૪.

૨ ‘ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ’, પૃષ્ઠ ૮૨-૮૩.

હાર પણ ન રહ્યો. આ ભેદ વાણિયા કે કણુખીની કોઇપણ પેટા નાત થતા પહેલાં પડ્યા હશે એમ અનુમાન થાયછે.

વળી વાણિયાનો વર્ગ જુદો પડ્યા પછી ને તેમના કેટલાક વિભાગ થયા પછી પણ ધંધાને લીધે વાણિયામાંનાય કેટલાક જુદા પડ્યા ને તેમની જુદી જુદી નાનો થઈ છે. શ્રીમાલીમાંથી જેઓ સોનું રૂપુ ધડવાનો ધંધો કરવા લાગ્યા તે જુદા પડ્યા તે શ્રીમાળી સોની ઠર્યા. એવો ધંધો જે આહ્લણો કરવા લાગ્યા ને જનોઈ રાખવા લાગ્યા તેઓ આહ્લણોથી જુદા પડ્યા ને ત્રાગડ સોની ઠર્યા. મોઢમાંથી જેઓ ધાંચીનો ધંધો કરવા લાગ્યા તે મોઢ ધાંચી થયા ને મૂળ નાતથી જુદા પડ્યા.

હાલની નાતોની ઉત્પત્તિનું એથું કારણ ધર્મભેદ છે. આમ બધી પાસથી અવદશા બેઠી હતી ને નાતો ધડવાનો દેશી સચો આલતો હતો, તેવામાં મહા મુની બુદ્ધનો અવતાર થયો. એ મહાત્માએ આહ્લણના ધર્મની સામે જબરી બાકરી બાંધી, ને નાતોની સામે પોતાનો મત પ્રદર્શિત કર્યો. એ બુદ્ધના મતને મળતો જૈન મત થયો, તે પણ આહ્લણ ધર્મનો વિરોધી; એટલે આહ્લણોએ પાયો નાંખી નાતોની જે હિમારત બાંધેલી ને પાછળથી અનેક કારણોથી જેણે બચ રૂપ પકડેલું તે હિમારત ડાલવા લાગી. એવે સમયે આહ્લણ ધર્મના રક્ષક શંકરાચાર્ય થયા, તેમણે આ ગોટાળો જોયો. તેઓ આ ગરબડાટ જોઇ બિન્યા ને આહ્લણોની સ્થિતિ જોઇ ગભરાયા. તેમણે નાતોને ઠેકાણે પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ને પડી ભાગતી હિમારતને જબરા ટેકા લગાવ્યા. વળી પાછી નાતો ઠેકાણે આવી; ને સ્વભાવિક રીતે તે સ્થાપિત કરવા વધારે સખ્તાઈથી પળાવા લાગી.^૧ નાતોની ધર્મસાથેની સમાજ વધી. ખાવા પીવામાં અને નાત ભેદ ઉપર ધર્મનો આધાર

છે એમ મનાયું. એથી નાતોના ભેદ અવિકારી થયા. શંકરાચાર્યે બ્રાહ્મણોના પ્રથમ એ મોટા વિભાગ, ને તે દરેકના પાંચ પાંચ મળી દશ વિભાગ કર્યા, ને પછી તે દશના રાજનીતિનાં તથા ખીજાં કારણોથી અનેક પેટાભાગ થયા, જૈન મતથી થોડાજ બ્રાહ્મણો વટલ્યા, તે દૂર થયા, ને ભોજક કહેવાયા. પરંતુ વાણિયામાં એમ ન બન્યું. એ મતનો ફેલાવો કેટલીક જાતના વાણિયામાં થયો, ને તેમાં મેશ્રી અને શ્રાવક કે જૈન એ એ ભેદ ધર્મના કારણથી પડી ગયા. પાછળથી શંકરાચાર્યના નાતોના સંરક્ષણના પ્રયત્નની અસર વાણિયાઓ ઉપર પણ થઈ, ને જૈન થએલા વાણિયાઓમાં પણ જુના દશા વિશાના ભેદ તથા જુદી જુદી નાતો પ્રથમથી ગામ કે દેશ પરત્વે થએલી તે કાયમ રહી, ને આજે જૈન મતના અનુયાયીઓમાં નાતોના ભેદ મેશ્રી વાણિયા જેવા છે. ફેર એટલો કે જૈનની નાતો થોડી છે, ને મેશ્રીની બહુ છે. જૈનમાં ઓશવાળ, શ્રીમાલી, પોરવાડ અને નીમા એ મુખ્ય છે.

આવાં આવાં કારણોની અસર મુસલમાન રાજકર્તાઓની જુલમી રાજનીતિને લીધે તથા અવિદ્યાને લીધે ધણી થઈ, ને દહાડે દહાડે નાતોના ભેદ વધતાજ ગયા તથા તે ભેદો સજડ થતા ગયા. એ પ્રમાણે સ્થળભેદ, આચાર વિચારના ભેદ, ધંધાના ભેદ, તથા ધર્મના ભેદથી હાલ વર્ણવ્યવસ્થાની જે સ્થિતિ આપણે જોઈએ છીએ તે થઈ છે.

જે જે કારણોથી બ્રાહ્મણ વાણિયાની મુખ્ય નાતોના ભેદો પડ્યા અને અનેક નાતો બંધાઈ તેનાં તેજ કારણોથી ધર્માદારીની અને ખીજા નાતોના પણ ભેદો પડ્યા છે ને તે નાતોની સંખ્યા પણ વધી છે.

જે જે સ્થળોના નામ ઉપરથી હાલની નાતોનાં નામ પડ્યાં છે તે તે સ્થળોનો ઇતિહાસ તપાસવાથી તથા ખીજાં જે જે કારણોથી ભિન્ન ભિન્ન નાતો બંધાઈ છે તે તે કારણોનો સંબંધ તથા ઇતિહાસ

જોવાથી હાલની નાતો કેટલાં વર્ષથી થઇ હશે તેની કંઈક કલ્પના થઇ શકે છે. બધાં કારણો એકંદર રીતે ધ્યાનમાં લેતાં નાતોના કડકા થવાનું હજારેક વર્ષ ઉપર શરૂ થયું હશે એમ લાગે છે. પછી જેમ જેમ નવાં નવાં કારણો ઉત્પન્ન થતાં ગયાં તેમ તેમ નવી નવી નાતો બંધાતી ગઇ. જ્યારે નાતોની ઉત્પત્તિના કાળનો નિર્ણય કરવાની વાત કરીએ, ત્યારે કેટલીક નાતોની ઉત્પત્તિ સ્કંધ પુરાણમાં છે એ વાતનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. એ પુરાણના કાળનો નિર્ણય કરવાનું આ સ્થળ નથી, પરંતુ એ પુરાણની અસલ સ્થિતિ કેવી હશે તે વિચારવા જેવું છે. જો આ પુરાણ જીવું હોય તો તેમાં મૂળરાજના વખતમાં બનેલી હકિકત આવે નહિ, ને તે તેમાં છે માટે એ મૂળરાજના કાળ પછીનું હોવાનું અનુમાન થઇ શકે; અથવા તે સમય પહેલાંનું માનીએ તો મૂળરાજના સમયવાળી અને એવી બીજી નાતોની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ તેમાં પાછળથી ઘોચી ધાલેલો હોવો જોઈએ.^૧

એવી રીતે મૂળની ચાર નાતોના કડકા થઈ અનેક ભિન્ન ભિન્ન નાતો ઉત્પન્ન થઇ છે. આ અસલ ઉત્પત્તિ જોતાં હાલની નાતોને શાસ્ત્રનો આધાર નથી તથા તે બંધાવામાં ધર્મનો કંઈ સંબંધ નથી એમ પણ આપણી ખાત્રી થાય છે.

પ્રથમ અમે કહ્યું છે તેમ નાતો ગયા સૈકા સુધી દેશી સંચાથી ધડાતી હતી, પણ હવે તો નાતો ધડાવાનો વિલાયતી સંચો ચાલે છે, ને તેથી ધણું કરીને દરરોજ નવી નવી નાતો ધડાઇને બહાર પડતી જ જાય છે !

ચાર નાતોની વધારે નાતો, ને તે નાતોના પાછા પેટા વિભાગ શાકારણથી થયા તે બતાવવામાં આવ્યું. હવે એ પછી પાછા તે

પેટા વિભાગનાય પેટાવિભાગ અને વળી તેનાય કડકા શા શા કારણોથી થયા તે તપાસીએ.

ગુજરાતમાં એક કહેવત છે કે ‘નગરે વસંતા દેવતા, ગામે વસંતા માનવી, ને વગડે વસંતા રાક્ષસ.’ એ પ્રમાણે મોટા શહેરની રહેણી કરણી ગામડાની રહેણી કરણી કરતાં સારી હોય છે તેથી શહેર સર્વને સાફ લાગે છે. આવાં કારણોથી દરેક નાતમાં શહેરના રહીશો કુલીન ગણાવા લાગ્યા. ગામડાના લોકો શહેરમાં ચઢાઇને દીકરીઓ આપવા લાગ્યા. પરંતુ શહેરના લોકો શહેરમાં ઉછરેલી પોતાની દીકરીને ગામડે આપવાનું પસંદ કરે નહિ, તેથી તેઓ પણ શહેરમાં ને શહેરમાં પોતાની દીકરીઓ નાંખવા લાગ્યા. આથી પરિણામ એ થયું કે શહેરના લોકોને એ એ ચાર ચાર બાઈઓ મળવા લાગી, ને શહેરી વરનાં ઉપરા ઉપરી માગાં થવા લાગ્યાં; એટલે શહેરના લોકોએ વરના ભાવ કાઢ્યા, ને વરની પ્રથમ કિંમત લે ત્યારે કન્યા પરણવાનું કમ્બુત્ર કરે એમ થયું. એ ભાવ કેટલીક મુદત પોષાયો પણ ખરો, ને વરોત્તી કિંમત સારી ઉપજવા લાગી. શહેરીઓ તો વાચરે ચઢ્યા ને છાપરે જઈ બેઠા. એ તો બેતમા થયા. વહેવાઈ વઝોટને પજવવા લાગ્યા; ગામડાની વહુઓને દુઃખ દેવા લાગ્યા, ને ઘણી રીતે અભિમાનને લીધે અન્યાયથી વર્તવા લાગ્યા. ગામડાના લોકો અપમાન સહન કરે, બેતમાપણું સહન કરે, પૈસા આપે, ને પુષ્કળ ખર્ચે, તોપણ છોડીને તો સુખ નહિ, એટલુંજ નહિ પણ જો કર ક્રિયાવરમાં કે દાપાંમાં કે બીજો કંઈપણ નજીવો વાંધો પડ્યો તો પાધરીક શોક લાવીને બેસાડે ! કાળે કરીને આ અનીતિની અવધી આવી, ગામડાના લોકોને લાગણી ઉત્પન્ન થઈ. તેમાં વળી શહેરમાં કન્યાઓ ધસડાઈ જવાથી ગામડામાં સારાં સારાં ધરના વર પણ કુંવારા

રહેવા લાગ્યા, એટલે તો ગામડાના લોકોની આંખો ખરેખરી ઉઘડી. તેમણે એ દુઃખનો ઉપાય શોધવા માંડ્યો, ને એ ઉપાય તે એકડા કે ગોળ કરવાનો સુઝ્યો. અમુક પાસે પાસેના ગામોના એક નાતના લોકોએ કન્યા મુકરર કરેલાં ગામોમાં મુકરર કરેલાં ઘરોમાંજ આપવા લેવાનો વ્યવહાર રાખવો, ને પોતાની નાતનો હોય તો પણ જે એકડામાં કે ગોળમાં ન હોય તેને કન્યા આપવી નહિ, એવો બંધ બાંધવામાં આવે તે એકડો કે ગોળ કે એવા બીજા નામથી ઓળખાયછે. ધણી નાતોમાં હવે એવા એકડા બંધાયા, એકલે એક નાતના અનેક એકડા થયા. આ બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા એક દષ્ટાંત વિશા ખડાયતાની નાતનું લેઈએ. એ નાતના એકડા કે તડનાં નામઃ અમદાવાદ, સુરત, નડિયાદનાં ચાર તડ, ઉમરેઠ, નાંદોદ, કઠલાણ, કાનમ, ભાદરવા, જનોડ, મોડાસા, હળદરવાસ, છત્રી, વટવા, આદિ છે. વખતે એમાં કોઈ નામ રહી જતું પણ હશે. એ એકડાનો અર્થ એ થાય છે કે નડિયાદના એકડાવાળો પોતાના જ એકડાના લોકોમાં કન્યા આપવા બંધાયલો છે; તેનાથી ઉમરેઠના એકડાવાળાને કન્યા અપાશે નહિ ! હવે ખાધા ખવરાવ્યા શિવાય નડિયાદના વિશા ખડાયતામાં અને ઉમરેઠના વિશા ખડાયતામાં ઐક્યનું કારણ શું રહ્યું ? માત્ર ભાણા વ્યવહાર કે બીજું કંઈ ? વાણિયાની અન્ય નાતો સાથે પણ એજ વ્યવહાર, ને પોતાની નાતના પર એકડાવાળા સાથે પણ એજ, ત્યારે હવે નડિયાદના વિશા ખડાયતાની અને ઉમરેઠના વિશા ખડાયતાની એક નાત કેમ કહેવાય ! એ પ્રમાણે એકલા વિશા ખડાયતાની એક નાત તુટીને નાની નાની ધણી નાતો થઈ છે. અમદાવાદની સો ધરની નાત, સુરતની પચાસ ધરની નાત, નડિયાદની દોઢસો દોઢસો ધરની ચાર નાતો. એ પ્રમાણે જેટલા એકડા એટલી નાતો થઈ. હજી આ-

ટકે અટકતું નથી. એમાંના એકાદ એકડામાં ટ'ટો પડે ને તડ પડે તો પાછી એ એકની બે નાતો થઈ. એમ પણ બન્યું છે, ને બનતું જાય છે ! આવા એકડા કે ગોળ ધણી નાતોમાં બંધાય છે, ને જેમાં નથી તેમાં દહાડે દહાડે બંધાતા જાય છે. બ્રાહ્મણ, વાણિયા અને અન્ય વર્ણોમાં એટલે તમામ નાતોના જુદા જુદા એકડા થઈ ઝડકા થયા છે ને થતા જાય છે ને નાતોની સંખ્યા સુમાર વિનાની વધ્યેજ જાય છે. આ હાનિકારક પદ્ધતિની શરૂઆત ફક્ત આસરે સોએક વર્ષથી થએલી છે, એમ લાગે છે, કેમકે એવી નાતોમાં ગામડાની પ્રથમની શહેરમાં આપેલી છોડીઓ અથવા ગામડાના લોકોની શહેરના લોકો સાથેની બેન બાણેજની સગાઈ હજી પણ જોવામાં આવે છે.

હવે આપણને હાલની વર્ણવ્યવસ્થા શાં શાં કારણોથી બંધાઈ તેનું કંઈક બાન થાય છે; ને નાતો ધડાવાનો વિધાયતી સંચો સતત ચાલુ છે એમ પણ સમજાય છે ! આપણે એ પણ જોયું કે નાતોના જુદા જુદા ભેદને અને ધર્મને કંઈ જ સંબંધ નથી !

જે કારણોથી આવી વર્ણવ્યવસ્થા બંધાઈ છે તે કારણો હાલ રહ્યાં નથી. હાલ રાજનીતિનો જીલ્લમ નથી, હાલ પરદેશના વ્યવહારની સ્વમામાં પણ ન આવે એટલી બધી અનુકૂળતા થઈ છે, હાલ શહેરના અને ગામડાના લોકોના આચાર વિચાર બદલાઈ ગયા છે, હાલ સમયાનુસાર લોકોના ધંધા પણ બદલાતા જાય છે, એટલે હવે કયાં સમગ્ર કારણો ઉપર ભેદનો આધાર આપણે રાખી શકીએ એમ છે ? બહુ તો માત્ર ધર્મનું કારણ હજી રહ્યું છે એમ ગણી શકાય; એ શિવાયનાં તમામ કારણો નાબુદ થયાં છે; એટલું જ નહિ પણ હવે પાછાં નવાં નવાં કારણો ઉત્પન્ન થતાં જાય છે, તેમાંનું એક તો એ કે કેળવણીનો પ્રસાર કંઈ નાતવાર કે શહેરવાર થતો નથી. શહેરનો કે ગા-

મડાનો, આ નાતનો કે પેલી નાતનો, એમ જેને અનુકુળ આવે તે કેળવણીનો લાભ લે છે. એવા કેળવણી પામેલાની રહેણી કરણી ફરી જાય છે, ને તેમની તથા વગર કેળવાયલાની વચ્ચે એક મોટો ખાડ પડે છે. એ વર્ગ જુદા પડે છે, ને બંનેને એકબીજાની સાથેનો સંબંધ પાલવતો નથી. ન પાલવે એ સ્વભાવિક છે. ઘણીખરી નાતોમાં આમ થયું છે ને હજી ખીજામાં થતું જાય છે. હવે આનો ઉપાય થવાની જરૂર છે. એ વાત બંને વર્ગોના લાભની છે. વળી કેટલીક નાતોમાં કન્યાની પુષ્કળ છત, સારે ખીજા કેટલીકમાં પુષ્કળ અછત હોય છે. તેથી એવી બધી છતવાળી અને અછતવાળી નાતોના લોકોનો સંસાર સુધરતો નથી. એવી નાતોમાં જે બાણા વ્યવહારવાળી નાતો હોય તેમાં જે કન્યા વ્યવહાર કરવામાં આવે તો એ બધી અડચણો દુર થાય.

વાંચનાર ! આ કારણોનો વિચાર કરો, ને તમારી ખાત્રી થાય કે હાલ જ્યાં બાણા વ્યવહાર છે ત્યાં કન્યા વ્યવહાર નથી એ રીવાજ કંઈ સકારણુ નથી, અને કન્યા વ્યવહારના સંબંધમાં જે અનેક ભેદ પડ્યા છે તે માત્ર વખતે વખતે સમયને અનુસરીને તથા રાજનીતિની અનુકુળતા કે પ્રતિકુળતા પ્રમાણે પડ્યા છે; હાલ તે કારણોનું અસ્તિત્વ રહ્યું નથી, અને હાલ જે વ્યવસ્થા બંધાઈ છે તે હાનિકારક છે તો જ્યાં રોટી વ્યવહાર છે ત્યાં બેટી વ્યવહાર કરવા તત્પર થઈ જાઓ એવી અમારી વિનંતિ છે.

વિભાગ ૨ બે.

અર્વાચીન કાળ.

પ્રકરણ ૩ જું.

હાલની ભિન્ન ભિન્ન નાતોમાં અસ્પર્શ ભોજન વ્યવહાર તથા કન્યા વ્યવહારનો સંબંધ.

એક નાતમાં નાત, કળિયે બીજી કીધી;
ગ્રહસ્થ ભિક્ષુક જાત, દીકરીઓ નવ દીધી.

કળિકાળનું વર્ણન—કૃષ્ણારામ.

જ્ઞાતિઓના કેટલા બધા વિભાગ પડ્યા છે તે બતાવવામાં આવ્યું તેમ એ પ્રમાણે થવાનાં કારણો શાં શાં છે તેનો પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો. હવે એ ભેદ કેઇ કેઇ બાબતોમાં પાળવામાં આવે છે તેનો વિચાર કરીશું.

ભિન્ન ભિન્ન નાતોમાં અસ્પર્શના ભોજન વ્યવહારના તથા કન્યા વ્યવહારના ભેદ એક સરખા નથી. ભોજન વ્યવહારની વાત કરતાં આર્યપ્રજા-હિંદુઓના ઝાઝા ભેદ પાડવાની કંઈ અગત્ય નથી. રુજરાતી હિંદુઓના ભોજન વ્યવહારના સંબંધમાં નાગરો, બ્રાહ્મણો, મેશ્રી વાણિયા, શ્રાવક વાણિયા, પાંચા વાણિયા, ક્ષત્રિય, કણ્વત્રી, રજપુત, સોની, સૂતાર, દરજી, માળી, મોચી, હજમ, કુંભાર, બાયસાર, આદિ ધંધાદારોની નાતો એટલા ભેદ પાડી શકાય. આ-

હાણીમાંથી બધી જાતના નાગરો, બાયડ નાગરો, વટલાવવાથી કે બીજાં કારણોથી બ્રાહ્મણમાંથી ઉત્પન્ન થએલી હલકી વર્ણો—તપોધન કારટીઆ, રાજગોર, ભોજક, આદિ—આદ કરતાં બાકી રહેલા તમામ જાતના ગુજરાતી બ્રાહ્મણો ધણુંકરીને એક બીજાની સાથે ખાવા વ્યવહાર રાખે છે તેઓ એક બીજાનું ખાતાં કે પાણી પીતાં વટલાતા નથી. પરંતુ કન્યા વ્યવહારની બાબતમાં તેમ નથી. તેઓ એક બીજાની સાથે કન્યા વ્યવહાર રાખતા નથી. કન્યા વ્યવહાર પોત પોતાની જ નાતમાં અને કેટલીક નાતોમાં તો પોતાની નાતના પણ બધા માણસો સાથે નહિ પણ માત્ર પોતાના એકડામાં જ રાખવામાં આવે છે.

નાગરોમાં, વડનગરા કેઃધનું ખાતા નથી. એટલે તેમનો એક વર્ગ જુદો પડે છે. તેમનામાં ગ્રહસ્થ, ડુંગરપુરા અને ભિક્ષુક એવા ત્રણ ભેદ છે; તેઓ અરસ્પરસ ભોજન વ્યવહાર રાખે છે, પણ કન્યા વ્યવહાર રાખતા નથી. વળી દેશમાં જેટલા વડનગરા નાગરો છે તેટલા બધા ભોજન વ્યવહાર રાખે છે, પણ કન્યા વ્યવહાર રાખતા નથી. એટલે ભોજન વ્યવહારના સંબંધમાં વડનગરા નાગરોનો એક વર્ગ છે એમ કહી શકાય, પણ કન્યા વ્યવહારના સંબંધમાં તેના ઘણા વર્ગ છે. પ્રથમ તો ત્રણ મોટા વિભાગ ગણાવ્યા તે, અને વધારામાં ગામવાર જેટલા થાય તે ખરા. વિસલનગરા, સાઠોદ્રા આદિ નાગરો બીજા બ્રાહ્મણોનું ખાતા નથી, પણ વડનગરા નાગરોનું ખાય છે, પણ કન્યા વ્યવહાર તો પોત પોતામાં જ રાખેછે, ને તેમાંય કન્યા વ્યવહારના સંબંધમાં ગામવાર જથ્થા પડી ગયા છે તે ભેદ તો જુદા.

દરેક નાગરની નાતના સંબંધમાં બાયડ નાગરની નાત હોયછે. જે જે નાગરોમાંથી તેઓ નિકળ્યા છે તેમની સાથે કે બીજા બ્રાહ્મણોની સાથે તેઓને ભોજન વ્યવહાર નથી, તેમ કન્યા વ્યવહાર પણ

નથી. બધી જાતના ખાયડો અરસપરસ પણ કન્યા વ્યવહાર રાખતા નથી. તે તો દરેક ખાયડ પોત પોતામાં જ કરી શકે છે.

બ્રાહ્મણોની હલકી નાતોમાં પણ ભોજન વ્યવહાર તથા કન્યા વ્યવહાર પોતપોતાની નાતમાં જ છે; અન્ય વર્ણો સાથે અરસપરસ વ્યવહાર નથી.

એ ઉપરથી સાર એ નિકળે છે કે ભોજન વ્યવહારનો સંબંધ લેઈ બ્રાહ્મણના વર્ગ પાડીએ તો તે ઓછા થાય છે. નાગરોના જુદા જુદા વર્ગો, ખાયડનાગરોના વર્ગો, કેટલીક હલકી વર્ણો અને પછી એકંદર બ્રાહ્મણોનો એક વર્ગ, એટલે લગભગ વિશેષ ભેદ થશે. પરંતુ કન્યા વ્યવહારનું તેમ નથી તે સંબંધમાં તો જેટલી નાતોની સંખ્યા અમે બતાવી છે તેટલા ભેદ છે, એટલે એ ભેદ એટલા બધા છે ને વળી વધતા જાય છે કે તેની યથાર્થ સંખ્યા આપી શકાતી નથી.

વાણિયામાં મેશ્રી વાણિયાનો એક મોટો વર્ગ છે. તેમાંથી વિશા નાગર વાણિયા, પાંચા, અને કન્યાની અછતથી ઉત્પન્ન થએલી કેટલીક નાતો બાદ કરતાં બાકીની તમામ મેશ્રી વાણિયાની નાતોમાં અરસપરસ ભોજન વ્યવહાર છે, પણ કન્યા વ્યવહાર બિલકુલ નથી. વાણિયાનો બીજો વર્ગ શ્રાવકોનો છે. તેઓની જુદી જુદી નાતોમાં અરસપરસ ભોજન વ્યવહાર છે, ને કંઈ કંઈ કન્યા વ્યવહાર પણ જોવામાં આવે છે. વાણિયાઓમાં પોરવાડ, શ્રીમાલી અને નીમા વાણિયાઓની હકિકત કંઈક જુદી છે. એ ત્રણે નાતોમાં મેશ્રી અને શ્રાવક બંને જાત હોય છે. એ બધા ધર્મનો ભેદ રાખ્યા વિના કન્યા વ્યવહાર પણ કરતા હતા. હાલમાં ધિમે ધિમે એ લાભકારી વહિવટ બંધ થતો જાય છે, ને હવે મેશ્રી મેશ્રીમાં અને શ્રાવક શ્રાવકમાં જ કન્યા વ્યવહાર રાખે છે. જેઓમાં એવો બંદોબસ્ત હજી નહિ થયો હોય તે-

ઓમાં દિનપર દિન થતો જાય છે. જ્યારે કન્યાઓ આપવામાં આવતી ત્યારે કન્યાને પોતાના સસરાના ધરનો ધર્મ સ્વિકારવો પડતો; એટલે જો મેશ્રી કન્યા હોય ને શ્રાવકમાં આપી હોય તો તે સાસરે જઈ કંઠી તોડી નાંખે, અને શ્રાવક કન્યા મેશ્રીમાં આપી હોય તો સાસરે જઈ કંઠી બાંધે, એમ ચાલતું. આજે એ નાતોમાં ઘણુંય એવાં કુટુંબ છે કે શ્રાવકનું મેશ્રીને ઘેર હોય અને મેશ્રીનું મેશ્રીના શ્રાવકને ઘેર હોય છે. એ પ્રમાણે એકજ નાતમાં એટલે શ્રીમાલી, શ્રીમાલીમાં અને પોરવાડ પોરવાડમાં ધર્મભેદ છતાં કન્યા આપતા લેતા એટલુંજ નહિ, પણ પોરવાડ, શ્રીમાલીમાં કન્યા આપતા લેતા અને શ્રીમાલી, પોરવાડમાં કન્યા આપતા લેતા હતા. કાઠીઆવાડમાં શ્રીમાલી તથા પોરવાડનો મોટો જથ્થો છે, તેઓ અરસ્પરસ કન્યા વ્યવહાર રાખે છે, ને ગુજરાતમાં હજીપણ વખતે વખતે એ બે નાતોમાં અરસ્પરસ કન્યા અપાય લેવાય છે. પરંતુ ગુજરાતમાં દહાડે દહાડે એ વહિવટની વિરૂદ્ધ વલણ થતું જાય છે.

ક્ષત્રિયોના વર્ગમાંથી રજપુત, કાઠી આદિ બાદ કરીએ તો પછી તેમના ઝાઝા ભેદ રહેતા નથી. રજપુતાદિ ક્ષત્રિયોથી તદ્દન જુદા પડી ગયા છે, ને તેમનામાં પણ કન્યા વ્યવહારના સંબંધમાં અનેક ભેદ કુળાદિ કારણોને લીધે પડ્યા છે.

કણબી અને ખીજ ધંધાદારીઓની નાતોની પણ એજ વ્યવસ્થા છે. એટલે એકજ નાતના લોકો પેટા નાતો છતાં અરસ્પરસ ખાધા ખવરાવ્યાનો વ્યવહાર રાખે છે ખરા, પણ પેટા નાતોમાં અરસ્પરસ કન્યા વ્યવહાર નથી.

કેટલીક બ્રાહ્મણની અને કેટલીક વાણિયાની નાતોમાં, તેમજ ધંધાદારીની નાતોમાં પણ ગોળ, સંભા કે એકડા બંધાય છે. તેમાં

એકાદ ગોળ, સંભા કે એકડાવાળા પોતાની નાતના પર એકડાવાળાની સાથે ભોજન-વ્યવહાર રાખે છે ખરા, પરંતુ કન્યા વ્યવહાર પોતાની નાતના લોકો હોય પણુ જો તે પર એકડાના હોય તો તેમની સાથે પણુ રાખતા નથી; માત્ર પોતાના એકડામાં જ રાખે છે.

ભોજન વ્યવહારના સંબંધમાં વિશેષ્ય જાણવાનું એ છે કે એના નિર્ણયસર ચઢતા ઉતરતી વર્ગ ગણાય છે. વડનગરા, અન્ય નાગરો, બ્રાહ્મણો, વાણિયા કે ક્ષત્રિય, અને પછી કણુખી તથા બીજી નાતો એ અનુક્રમ ચઢતા ઉતરતી દરજ્જાનો છે; એટલે સમજવાનું એ છે કે ચઢતા ગણાતા વર્ગવાળાનું ઉતરતા ઉતરતા ગણાતા વર્ગવાળા ખાય છે, પરંતુ ઉતરતા ગણાતા વર્ગવાળાનું ચઢતા ગણાતા વર્ગવાળા ખાતા નથી; વડનગરાનું બધાય ખાય, પણુ તેઓ કોઇનું ખાય નહિ, વિસલનગરા કે સાકોદ્રા, વડનગરાનું ખાય, પણુ બીજા કોઇનું ખાય નહિ. સાર પછી બ્રાહ્મણો ગણાય છે, તેઓ નાગરોનું ખાય છે, પણુ વાણિયા, ક્ષત્રિય કે તેથી ઉતરતા ગણાતા વર્ગવાળાનું ખાતા નથી; વાણિયા, નાગરો તથા બ્રાહ્મણોનું ખાય, પણુ ક્ષત્રિય, કણુખી કે બીજી નાતોનું ન ખાય; ક્ષત્રિય, પણુ નાગરો તથા બ્રાહ્મણોનું ખાય, પણુ વાણિયા અને તેથી ઉતરતી નાતોનું ખાય નહિ. સાર પછીની નાતોવાળા એટલે કણુખી અને બીજી નાતોના લોકો નાગરથી માંડીને પોતાનાથી ચઢતા ગણાતા બધા વર્ગવાળાનું ખાય છે. ધંધાદારીની તમામ નાતોના લોકોપણુ અરસ્પરસ ભોજન વ્યવહાર રાખતા નથી. તેઓ ચઢતા વર્ગવાળાનું ખાય, પણુ પોતાના જેવી નાતોવાળા સાથે તો ઉંચા નિયાનો ભેદ રાખે છે. આ બધી વ્યવસ્થા એટલી તો ગુચ્ચવણુ ભરેલી છે કે તેનું ખરું ચિત્ર પાડી શકાય એમ નથી, અને તે સંપૂર્ણ અભ્યાસ વિના સમજાય એમ પણુ નથી.

ઉપર પ્રમાણે તપાસતાં એમ માલમ પડે છે કે ભોજન વ્યવહારને માટે જે ભેદ પડ્યા છે તેની સંખ્યા નાની છે, પરંતુ કન્યા વ્યવહારને માટે જે ભેદ પડ્યા છે તેની સંખ્યા ઘણી જ મોટી છે. નાતોની સંખ્યા વિશે લખતાં અમોએ બતાવ્યું છે કે એ સંખ્યાની નિશ્ચિત ગણતરી કરવી મુશ્કેલ છે, એટલું જ નહિ પણ તેની કલ્પના સરખી વાસ્તવિક રીતે થઈ શકે નહિ; કેમકે દહાડે દહાડે એ સંખ્યા વધતીજ જાય છે. ૧ બ્રાહ્મણ, વાણિયા, ધંધાદારી અને ક્ષત્રિયાદિની તમામ જુદી જુદી નાતોની સંખ્યા હજાર. ઉપરાંતની કહીશું તો તે બિલકુલ અતિશયોક્તિ નહિ કહેવાય. નાતોના ભેદનો આધાર જન્મ ઉપર છે એમ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ હવે એકલા જન્મ ઉપર છે એમ કહેવું યથાર્થ નથી, તેનો આધાર જન્મ ઉપર તથા કન્યા વ્યવહાર ઉપર છે એમ હવે સ્પષ્ટ સમજાયું હશે.

ગુણ કર્મ કોરાણે રહ્યાં, ધંધા પણ કોરાણે રહ્યાં, ને નાતો જુદાજ પાયા ઉપર બંધાઈ ગઈ. આ વ્યવસ્થાના કેવાં હાનિકારક પરિણામ થયાં અને તેના ઉપાય યોજવાની કેટલી અગત્ય છે એ બાબતનો વિચાર હવે કરીશું.

૧ ‘સિદ્ધાંત સાર’માં મી. ભણિલાલ કહે છે કે “ચાલતા કળિકાળની ધોર અનીતિમાં, એ જાતિઓ હજી કેટલી વધશે, ને ક્યાં સુધી આપણને અધોગતિએ ઉતારશે, તે કોણ કહી શકે એમ છે !”
પૃષ્ઠ ૫૭.

વિભાગ ૩ જે.

પ્રકરણ ૧ લું.

વર્ણભેદના વિસ્તારથી અને વિશેષે કરી કન્યા વ્યવહારના સખત પ્રતિબંધથી નીપજતાં માઠાં પરિણામ.

આપણે જોયું કે વર્ણભેદના વિસ્તારનો કંઈ પાર રહ્યો નથી. ને અમને ભય રહે છે કે આની આ વ્યવસ્થા ચાલુ રહી તો હજી કદપનામાં પણ ન આવે એટલો વિસ્તાર વધશે. ધણીક નાતો ટુંકી ટુંકી થતાં થતાં લય પામીએ, કેટલીક લય પામવાની તૈયારીમાં છે ને ધણીક પચ્યાશ પચ્યાશ ધરની ને કેટલીક તો તેથી પણ ઓછાં ધરની નાતો થઈ ગઈ છે. આવો વિનાશકારી પરિણામ થતો અટકાવો એ અવશ્યનું છે. વર્ણભેદનો વિસ્તાર કન્યા વ્યવહારના કારણથી વધ્યો છે, ને વધતો જાય છે. જેમ જેમ કન્યાનો પ્રતિબંધ વધતો જાય છે, તેમ તેમ નાતોની સંખ્યા વધતી જાય છે. આ સ્વ-ધાતક નીતિથી ધણાં માઠાં પરિણામ થયાં છે, એમાંના મુખ્ય મુખ્યનું વિસ્તારથી વિવેચન કરવાની જરૂર છે. નાતોની વસ્તિનો ક્ષય, સંસાર સુખનો વિનાશ, સારી પ્રજાની ઉત્પત્તિની હાનિ, છોકરાંના સુખની હાનિ, આગલગ્ન, કન્યાવિક્રય, સાટાં ત્રેખડાં, વરવિક્રય, કળેડાં, વૈ-ધવ્ય, અનીતિની વૃદ્ધિ, અને હેવટ એક પ્રજાના ઐક્યની હાનિ એ બહુ ભયંકર પરિણામો છે.

૧. નાતોની વસ્તિનો ક્ષય:—દહાડે દહાડે ધણીક ટુંકી ટુંકી થઈ ગયેલી નાતોની વસ્તિ ઘટતી જાય છે, એમાં કંઈ શક નથી.

સાધારણ રીતે તપાસ કરતાં જ આ વાતની ખાત્રિ થાયછે. એમ કરતાં કરતાં કેટલીક નાતો છેક પાયમાલીની તૈયારી ઉપર આવી ગઈ છે. અમદાવાદમાં વાયડા વાણીયાનાં કુક્ત પંદર કે વિશ ધર છે. તેમજ ખડાયતા બ્રાહ્મણનું થયું છે ને ને થતું જાય છે. અમદાવાદમાં તેમનાં થોડાંક વર્ષ ઉપર પંદરેક ધર હતાં, ને ઘટતાં ઘટતાં હાલ ચાર પાંચ ધર ઉપર આવીને અડચું છે. પ્રશ્નોરા ને કશ્નોરા નાગરો કેટલા ઓછા થઈ ગયા છે, ને ચિત્રોડાનું તો નામ પણ સંભળાતું નથી. એ પરિણામ નાતોના ભેદનો વિસ્તાર વધવાથી થયું છે. નાતોનો વિસ્તાર વધતો જવાનું મુખ્ય કારણ કન્યા વ્યવહાર છે. કન્યા ઓની અછત મટાડાના હેતુથી વાડાં આંધવામાં આવ્યા છે, ને હજી બંધાતા જાય છે, પરંતુ તે હેતુ એ પ્રમાણે કરવાથી કંઈ પાર પડતો નથી. કન્યાની અછત કેટલાકમાં તો એમ કરવાથી ઘટવાને બદલે વધી પડી; ઘણા કુવારા રહેવા લાગ્યા ને એમ કરતાં કરતાં બે ત્રણ પેઢીએ નાતોની ક્ષીણતા થવા માંડી.

૨. સંસાર-સુખનો વિનાશ:—આપણું સર્વસ્વ નાશ પામ્યું તેની જોડે સંસાર-સુખ પણ નાશ પામ્યું. એમ થવાનાં ખીજાં પણ કારણો છે, પરંતુ નાતોના ભેદના વિસ્તારે એ પરિણામ આણવામાં કંઈ ઓછું કામ કર્યું નથી. જ્યાં કન્યા લેવાનું તથા આપવાનું ક્ષેત્ર નિયમિત હોય, ને મન માનતાં જોડાં બંધાવાનો સંભવ ઓછો હોય, ત્યાં સંસાર-સુખ શી રીતે વધે? વધે નહિ, એટલુંજ નહિ, પણ તે ઘટે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી.

૩. સારી પ્રજાની ઉત્પત્તિની હાનિ:—નાતોના ભેદના વિસ્તારનું આ બહુ ભયંકર પરિણામ છે. દહાડે દહાડે પ્રજા નબળી, નિર્માલ્ય,

ને પાણી વિનાની થતી જાય છે તેનું શું કારણ ? નાતોના ભેદ વધવાની સાથે કન્યાની કાળજી વધવા લાગી, ને એ કાળજીનું પરિણામ એ આવ્યું કે કન્યા વ્યવહારને માટે જ નાતોની પેટાનાતો, એકડા, ગોળ, વાડા, બાંધ્યા; પરંતુ એ કાળજી ઓછી થઇ નહિ, પણ ઉઝટી વધી ને જેમ જેમ તે વધતી ગઇ તેમ તેમ નાતો પણ વધતી ગઇ. એક નાતની જેમ જેમ બહુ નાતો થતી ગઇ તેમ તેમ તે નાતો નાની નાની થતી ગઈ. કન્યા આપવા લેવાનું ક્ષેત્ર જેમ નાનું તેમ તે આપવા લેવાની કાળજી ને મુશ્કેલી વધારે. એ મુશ્કેલીને લીધે ન ચાલે કન્યાઓ પ્રતિબંધ કરેલાં સગાંમાં પણ આપવી પડે છે. દાકતર ‘વેસ્ટ,’ નામનો એક અંગ્રેજ શસ્ત્ર વૈદ્ય કહે છે કે “ માંદલાં બાળકો થવાનાં તથા તેમનાં અકાળ મૃત્યુ થવાનાં કારણો પૈકી પાસ પાસેનાં સગાંમાં લગ્ન વ્યવહાર, એ પણ એક છે.” એટલે જેમ જેમ પાસેનાં સગાંમાં લગ્ન વ્યવહાર તેમ તેમ સારી પ્રજા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ ઓછો. આ વિદ્વાન્ ગ્રંથસ્થનો અભિપ્રાય ખરો છે એમાં કંઈ શક નથી. આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ સગાઇની અમુક હદ સુધી લગ્ન કરવાનો પ્રતિબંધ કર્યો છે, તેથી પણ એ મતને પુષ્ટિ મળે છે. આ અનીતિ ધણીક નાતોમાં થાય છે ને દહાડે દહાડે તે થવાનો સંભવ વધતો જાય છે. આ બાબતમાં અમારા અભિપ્રાયની પુષ્ટિમાં અમદાવાદના ઓસવાળ શ્રાવક વાણિયાની નાતનો દાખલો ધણી સારી રીતે કામ લાગશે. એ નાતનાં અમદાવાદમાં આસરે ચારસેં ઘર છે, પરંતુ તેમાં જે શ્રીમતો છે તે શ્રીમતોને ઘેરજ સ્વભાવિક રીતે કન્યા આપવાનું પસંદ કરે છે, તેથી તેવાઓને તો કન્યા આપવા લેવાનું ક્ષેત્ર છેકજ નાનું છે. આથી પરિણામ એ થયું કે તેમનામાં કન્યાઓ પાસે પાસેનાં સગાં વહાલાંમાં અપાય છે ને સામા સામી પણ અપાય છે. આ

રિવાજ ધણે હાનિકારક છે એમ એ વર્ગના સમગ્ર ગ્રહસ્થાના સમ-
જવામાં આવ્યું પણ છે, પરંતુ હજી તે આખતનો કંઈ જલદી ઈલાજ
કરવાના પ્રયત્ન થતા નથી એ ખરેખર ખેદકારક છે. એ પ્રમાણે
લગ્ન, પાસેનાં સગાંમાં થાય, અણુ ચાલ્યે ને ન ગમતાં પણ થાય, ને
પસંદગીનો કંઈજ સંભવ ન રહે, ત્યારે સારી પ્રજા થવાની આશા
શી રીતે રાખવી? અમે નથી ધારતા કે આપણા લોકોની ને તેમાં
વિશેષે કરી ગુજરાતી લોકોની પ્રજા સારી ઉત્પન્ન થતી નથી, એ
સિદ્ધાંત સર્વમાન્ય ન હોય. એ સિદ્ધાંત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ જેવો છે.
લગાર વિચાર કરતાં ને અવલોકન કરતાં તરત એમ માલમ પડી આ-
વશે કે આપણી પ્રજા સારી થાયછે એમ બિચકુલ કહી શકાય તેમ
નથી. પરંતુ એ હાનિ દહાડે દહાડે વધતી જાયછે. આજથી સો કે
પોણાસો વર્ષ ઉપર જેવી પ્રજા હતી, તેના કરતાં ત્યાર પછીની પ્રજા
થઈ તે, તેથી પણ નબળી ને દરેક વાતે ઉતરતી થઈ, ને સારપછીની
આપણા આપ વખતની પ્રજા એથી પણ કંઈક વધારે નિર્બળ, ને ઉતરતી,
ને આપણા વખતની તો એથી પણ અધિક નિર્બળ ને ઉતરતી, ને હવે
પછીની વળી તે કરતાં પણ અધિક અધિક નિર્બળ ને ઉતરતી થતી
જાયછે. એ પરિણામ, નાતોના ધણા ભેદ પડ્યા ને કન્યા આપવા
લેવાનું ક્ષેત્ર નાનું નાનું થતું ગયું તેથી આવ્યું છે એમાં લગાર
પણ સંદેહ નથી.

૪. છોકરાંના સુખની હાનિ:—છોકરાંના સુખની હાનિનું તો
કહેવાનુંજ રહ્યું નથી. જે જનમંડળમાં છોકરાંનાં લગ્ન કરવામાં માત્ર
તેમનાં માબાપો ફક્ત કહેવાતું કુળ, કે પૈસા, કે પોતાનો સ્વાર્થ જુએ
તેમાં બિચારાં છોકરાંના સુખની શી આશા રાખવી. તેમાંય વળી
કન્યા આપવા લેવાનાં ક્ષેત્ર નાનાં નાનાં હોય ત્યારે તો કન્યા આપ-

તાં લેતાં કદિ કોઈની યોગ્યાયોગ્ય જોવાની ઇચ્છા થાય તો પણ શી રીતે જોવાનું બને? માટે આવા કન્યા વ્યવહારના પ્રતિબંધથી છોકરાંના સુખનો વિચાર થવાનો મિલકુલ સંભવ રહેતો નથી.

૫. બાળલગ્ન:—આ હાનિકારક, દુષ્ટ અને બયંકર રૂઢીનું મૂળ આપણને અહીં જડે છે, જેમ જેમ કન્યાની કાળજી વધતી ગઈ, તેમ તેમ નાતો પણ વધતી ગઈ, એટલું જ નહિ પણ બીજી ઘણી હાનિકારક અને પરિણામમાં બયંકર એવી રૂઢીઓ દાખલ થતી ગઈ.

એ રૂઢીઓ પૈકીની એક બાળલગ્નની રૂઢી છે. કન્યાની કાળજી વધે એટલે જલદી જલદી કન્યા મેળવવાના પ્રયત્ન થાય ને એમ કરતાં ઉમ્મર યુમ્મરની વાત બાળુ ઉપર રાખી કન્યા બોટી લેવાનો વહિવટ દાખલ થાય એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નહિ. આ પ્રમાણે ધિમે ધિમે બાળલગ્નનું જોર વધવા લાગ્યું ને હાલતો તેની નિરંકુશ સત્તા ફેલાઈ ગઈ છે. આ દુષ્ટ રિવાજથી આપણી પ્રજાને જે હાનિ થઈ છે તે ઘણીજ બયંકર છે. તેનો વિચારજ માત્ર માણસનું માથું ફેરવી નાંખે છે, ને ઘણો ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે.

આપણી શારિરિક કે માનસિક નિર્બળતા, આપણા સંસાર-સુખ અને વૈભવની હાનિ, આપણી સંસારિક સ્થિતિની ઉતરતી દશા, અને પરિણામે આપણી ધાર્મિક અને રાજકીય સ્થિતિની પડતીનું એક બીજ બાળલગ્ન છે. આવી દુષ્ટ અને હાનિકારક રૂઢી દાખલ થઈ, તે ચાલી, ને દહાડે દહાડે તેનો પ્રસાર વધતો ગયો, એ બધાનું કારણ કન્યાની વધતી જતી કાળજી, ને નાતોની વધતી જતી સંખ્યા છે.

૬. કન્યાવિકૃત્ય:—આ દુષ્ટ ને હાનિકારક રૂઢી પ્રત્યે તિરસ્કાર બતાવવા ક્રિયા શબ્દો વાપરવા તે અમને બરાબર સુઝતું નથી. એ રૂઢીમાં ને ગુલામગીરીની રૂઢીમાં કંઈજ ફેર નથી. ગુલામોને જેમ

તેમના માલિકો વેચેછે તેમ આ દેશમાં છોડીઓને તેમનાં માળાપો વેચેછે. જ્યાં પૈસા લેવા તરફજ ધ્યાન હોય ત્યાં છોડીનો સ્વાર્થ શી રીતે જોવાય ! પૈસાની ખાતર છોડી ગમે ત્યાં આપવામાં આવેછે. આ હાનિકારક રૂઠીનું મૂળ પણ નાતોના ભેદનો અતિ વિસ્તાર છે. જેમ જેમ એ ભેદ વધતા ગયા, તેમ તેમ કેટલીક નાતોમાં કન્યાની અછત વધતી ગઈ. કન્યા ન મળે, એટલે તે મેળવવા ગરજાડલોકો કન્યાનાં માળાપને લલચાવવા પૈસા આપે. એમ કરતાં કન્યાના ભાવ નિકળ્યા. કેટલીક નાતોમાં એ ભાવ ધિમે ધિમે વધતો ગયો, ને એવું થયું કે હરાજીની માફક જે વધારે પૈસા આપે તે કન્યા લે ! અરે રે ! કેટલી અધમતા ! હદ વળી ગઈ !

૭. સાટાં, ત્રેખડાં, ઈત્યાદિ:—કન્યાઓના વધતા જતા પ્રતિબંધથી સાટાં, ત્રેખડાં દાખલ થયાં છે. સાટાં એટલે સામસામી કન્યા આપવા લેવાનો વ્યવહાર, અને ત્રેખડાં એટલે ત્રણ જણા અરસ્પરસ કન્યા આપે લે એટલે ત્રણ વર ને ત્રણ કન્યાઓ ઢંકાય; ને તેજ પ્રમાણે ચાર કન્યાઓ અને ચાર વર ઢંકાય તેને ચોખડુ કહેછે. આ પણ કન્યાનો વ્યાપારજ છે. કન્યા વિક્રયમાં કન્યાનું વેચાણ પૈસા લેઈ કરવામાં આવેછે. જાનેમાં માલિક—આવો વેપાર કરનાર કન્યાના ખાપને તેનો ખાપ કહેવો યોગ્ય નથી માટે માલિક—ની નજર, કન્યા ક્યાં પડેછે તે જોવા કરતાં તેનું મૂલ્ય શું ઉપજે છે તે જોવા ઉપર વધારે રહેછે. આ વહિવટ ઘણો હાનિકારક છે. એમાં જોયાં છોકરાંનું સુખ જોવાનો બિલકુલ સંભવ રહેતો નથી. આ રિવાજથી પરિણામ એ થાય છે કે છોકરાને માટે કન્યા લેવાના સ્વાર્થ સાથે છોકરીને ગમે ત્યાં ઝીકી દેવામાં આવેછે. જ્યાં આવો વહિવટ ચાલે ત્યાં સંસાર—સુખની અને નીતિની હાનિનું શું કહેવું ! કન્યાઓનો વ્યવહાર અમુક હદમાં

રાખવાના હેતુથી એકડા કે ગોળ બાંધવામાં આવ્યા છે ને હજી પણ આવતા જાય છે. પરંતુ અનુભવથી માલમ પડે છે કે એ ઉપાયથી મૂળ હેતુ પાર પડતો નથી ને કન્યાની અછત તો એવીને એવી રહે છે, કે વખતે વધે છે, ને ઉઝડી બીજી માઠી રૂઢીઓ દાખલ થઈ છે ને થતી જાય છે. સાટાં, ત્રેખડાં આદિ કરવાનો દુષ્ટ રિવાજ કન્યાની અછત, અને તે મેળવવાની વધતી જતી કાળજીથી દાખલ થયો છે, ને એ બધું કન્યા વ્યવહારનાં ક્ષેત્રો નાનાં નાનાં હોવાથી થયું છે.

ધણીક નાતોની અને ધણાક એકડાઓની સ્થિતિ એવી થઈ ગઈ છે કે તેમાં કન્યાવ્યવહાર માત્ર પૈસાથી અને સાટાંથીજ કરવામાં આવે છે. માથા સાટે માથું મળે એવો વખત ધણી નાતોનો આવ્યો છે. આ ઉપરથી એક કહેવત ચાલી છે કે 'ફૂળ પેટું કાઢીએ, ને યુજ ગઈ બળી; જેના ઘરમાં કન્યા હતી, તેને કન્યા મળી !

હાલની વર્ણવ્યવસ્થાનો તમામ આધાર કન્યા વ્યવહાર ઉપર છે. કન્યા વ્યવહારને માટે નાતો દહાડે દહાડે વધતી જાય છે, ને કન્યા વ્યવહારના પ્રતિબંધ પણ દહાડે દહાડે વધતા જ જાય છે, ને તેના પરિણામમાં આપણી સંસારિક સ્થિતિ બગડતી જાય છે. જે સંસાર-મંડળમાં આપ છોકરીઓને ગુલામની માફક વેચે તથા અદલો બદલો કરે તે સંસાર મંડળની સ્થિતિ વિષે શું કહેવું તે સુઝતું નથી. આતો અધમતાની હદ વળી ગઈ !

૮. વર ચિકિત્સા:—જેમ દૈત્તીક નાતોમાં કન્યાઓ વેચાય છે, તેમ બીજી કન્યાઓની છતવાળી દૈત્તીક નાતોમાં વર વેચાય છે. કન્યાની છત હોવાથી કહેવાતા કુલીનોને માટે કન્યા તરફથી ઉપરા ઉપરી ભાગાં થાય છે; એટલે કુલીન વરો કે તેમના પિતાઓ પોતાના કે પોતાના

પુત્રના ભાવ ઠરાવેછે ને જે વધારે પૈસા આપે તેની કન્યા લે છે. એ પૈસા પહેરામણી, દેજ, વાંકડો ઇલાદિ નામથી લેવામાં આવે છે. આવા વ્યવહારમાં વર કે કન્યાની યોગ્યતાનો વિચાર શી રીતે થાય ! થતો પણ નથી. એથી આ વ્યવહારથી અનેક કળેડાં થાયછે, ને સં-સાર-સુખની ધણી હાનિ થાયછે. જેમ બાળકગ્ન, કન્યાવિક્રય આદિ કન્યાની અછતના પરિણામ છે, તેમ વરવિક્રય, કન્યાની છતનું, ને વરની અછતનું પરિણામ છે. તેથી હલ કેટલીક નાતમાં કન્યાની અ-છત છે, સારે કેટલીક નાતમાં વરની અછત છે. હવે જે આવી બંને નાતોને કન્યાવ્યવહાર હોય તો કન્યાની અને વરની અછત મટી જાય.

૯. કળેડાં:—સ્ત્રી પુરુષમાં એકબીજાની કોઈ પણ પ્રકારની પ્રતિકુળતા હોય, ત્યારે કળેડું થાય છે. સ્ત્રી મોટી હોય અને ધણી નાનો હોય, અથવા સ્ત્રી છેકજ બાળક હોય ને ધણી ધણોજ બુઢો-ઘોરજોગ-હોય, એ વયની પ્રતિકુળતાથી થયેલાં કળેડાં છે; સ્ત્રી વિદ્વાન્ હોય ને વર હટ્ટાં હોય, અથવા વર વિદ્વાન્ હોય ને સ્ત્રી કક્કો પણ જાણતી ન હોય એ વિધાની અસમાનતા, સ્ત્રી સારા સ્વભાવની ને વર દુષ્ટ અથવા વર સારા સ્વભાવનો ને સ્ત્રી દુષ્ટ હોય એ સ્વભાવની અસમાનતા, એવી એવી ધણી પ્રકારની અસમાનતાથી કળેડાં થાયછે. આવાં કળેડાં થાય એ પદ્ધતિ હાનિકારક છે એમાં કંઈ શક નથી. તપાસ કરતાં આવાં કળેડાં ધણાં થાયછે એમ માલમ પડી આવ્યા વિના રહેતું નથી. ધણાં થોડાં, અરે, છેક જ થોડાં જોડાં અનુકુળતાવાળાં હોય છે ! આ હાનિકારક પરિણામ શાથી નિ-પજેછે ? કેટલીક પ્રકારનાં કળેડાં થવાનાં કંઈક વિશેષ્ય કારણ હોયછે. અનાવળા દેશાષ્ટઓમાં, કુલીન પાટીદારોમાં, અને બીજી કેટલીક ના-

તોમાં પણ વર નાનો ને કન્યા મોટી એવાં સ્થામજીડાં થવાનું મુખ્ય કારણ જોઈ કુળાભિમાન હોય છે, છેક જ મડાને મીઠળ બાંધવાનું કારણ કન્યા વિક્રય છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે બોલતાં બીજી ઘણી ખરી જાતનાં કળેડાં તો પસંદગીનું ક્ષેત્ર નાનું હોવાથી થાય છે; ને એ ક્ષેત્ર નાનું શાથી હોય છે ? માત્ર નાતોના ભેદનો વિસ્તાર વધવાથી.

૧૦ વૈધવ્ય:—સંસારમાં સ્ત્રીને વૈધવ્ય સમાન દુઃખ શું છે ? કંઈ જ નથી. સ્ત્રી વિધવા થઈ એટલે શું થયું ? અરે, એ તો સંસારમાં એક જનાવર કરતાં પણ ભુંડી થઈ. પશુને જેટલું સુખ લભ્ય છે તેટલું પણ તેને પ્રાપ્ય નથી. તે આ સંસારમાં નકામી થઈ ! તેણે સ્ત્રી-પણું જ ભુલ્લી જવું જોઈએ, તેણે કાંઈ પણ જાતની ઇચ્છા રાખવી ન જોઈએ, તેણે આહાર વિહારના, પહેરવા ઓઢવાના, સુવા બેસવાના ને ઢુંકામાં તમામ જાતના વૈભવ તજવા જોઈએ. તેણે ઓશિયાળો અવતાર કાઢવો જોઈએ. તેણે ધધોધારી કરીને, સગાં વહાલાનાં મન રાખીને તથા ખુશામત કરીને કુટુંબમાં માથું મારી રહેવું જોઈએ. તેણે સર્વ પ્રકારની ઉમદા વૃત્તિઓ પોતાનામાં ઉત્પન્ન થવા દેવી ન જોઈએ, જેમ શૂદ્રને વેદનો અધિકાર નહિ તેમ તેને પ્રીતિદેવીની ભક્તિનો અધિકાર નહિ ! કેટલી અધમ સ્થિતિ ! આ બિચારીઓના દુર્દૈવનો કંઈ કાંઠો છે ! આજ કાલ કેટલાક એમ કહે છે કે ના, ના, અમારા દેશની વિધવા સ્ત્રીઓની હાલત કંઈ ભુંડી નથી; તેઓ પોતે પોતાની હાલતથી અસંતોષી નથી. આ તો આજ કાલના સુધારાવાળા એમની સ્થિતિ કાળી ચિતરે છે, બાકી તે તો બિલકુલ કાળી નથી ! આ બધું પરદેશીઓના આગળ મતભેદના બય શિવાય કહેવાનું સહેલું છે. જેઓએ આપણી સંસારિક સ્થિતિનો અભ્યાસ કર્યો નથી ને જેઓને આપણી

ખરી અંતઃસ્થિતિ માલમ નથી તેઓ એ કહેવું સાંભળશે ને વખતે
 ભુલ થાપ પણ ખાશે ! પરંતુ જેઓને એ આપતની ખરેખરી માહિતી
 છે તેઓ કેમ છેતરાશે ! આ કેવી જાતનું સ્વદેશાભિમાન ! શું ખરાને
 ખરું ન કહેવામાં સ્વદેશાભિમાન રહ્યું છે ? શું દુઃખ છતાં સુખનો મિ-
 થ્યા ગર્વ કરવામાં સ્વદેશાભિમાન રહ્યું છે ? ને શું કાળાને કાળું ક-
 હેવાથી કે ચિત્તરવાથી સ્વદેશાભિમાન તુટે છે ? જે એમ હોય તો એ
 કંઈ વિચિત્ર સમજ છે ! જેમની એવી સમજ હોય તેમને તે મુખારક
 હો ! ઇશ્વર અમને એ સમજ ન આપે ! વિધવાઓ અસંતોષ જણાવતી
 નથી એમ કહેનારા એમ કહેવાથી શું સમજતા હશે તેની કલ્પના
 અમારાથી થઈ શકતી નથી. એક માણસને પ્રથમ આપણે બોલ્યો.
 બનાવીએ, એટલુંજ નહિ પણ બોલ્યો બોલ્યોય સાનથી કે ઇસારાથી
 કંઈ માગે માટે તેમ કરતાં અટકાવવાને તેના માથા ઉપર ઉઘાડી ત-
 રવારવાજો માણસ ઉભો રાખીએ, ને કહીએ કે જો બોલ્યો ચાલ્યો
 કે સાન, ઇસારત સરખી પણ કરી તો આ તરવાર ને તારું ગળું !
 એવી સ્થિતિવાજો માણસ શું કંઈ બોલશે કે કંઈ માગશે, કે ચું કે ચાં
 પણ કરી શકશે ? કદિ નહિ. તેજ પ્રમાણે આપણા દેશની સ્ત્રીઓની
 અંતે વિશેષે કરીને વિધવા સ્ત્રીઓની સ્થિતિ છે. એમને અજ્ઞાન ને અ-
 બણ રાખીને તથા શૂદ્રનું કર્તવ્ય તેજ તેમનું કર્તવ્ય એમ ઠરાવીને આ-
 પણે તો તેમને શૂદ્રવત્ ને બોલડી કરી નાખી છે, એટલુંજ નહિ પણ
 માથે નાતના અંકુશની મોટી ભયંકર ને ઘણા પાણીવાળી તરવારો એક
 બાજુએ નહિ પણ બધી બાજુએ ફરતી ખડી કરી દીધી છે. આવી
 સ્થિતિમાં તેમને મુંગાં મુંગાં અસહ્ય વેદના સહન કરતાં જોઈએ તેમાં
 કંઈ નવાઈ નહિ ! તેઓ શી રીતે બોલે ! તેમને જીભ આપો ને ગેર-

વ્યાજખી અંકુશની તરવાર ખસેડી લ્યો ને પછી તે ખોલે છે કે નહિ તે જુઓ. માટે સ્ત્રીઓ પોતાની સ્થિતિ વિષે અસંતોષ બતાવતી નથી, એ મિથ્યા વાદ છે, ને ખુશિનો ભ્રમ છે. અમે તો હાનિકારક રૂઢીને હાનિકારક જ કહીશું. વૈધવ્યનો વધારો થવાનું એક સીધું કારણ તો બાળ લગ્ન છે; બીજું કારણ કન્યાનિકૃત્ય છે; અને એ બંને હાનિકારક રૂઢીઓનો પ્રચાર દહાડે દહાડે કેમ વધતો જાય છે એ બતાવવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી જાણુ ય છે કે વૈધવ્યના વધારાનું મૂળ ખીજ પણ નાતોના ભેદના વિસ્તારમાં કંઈક છે.

૧૧ અનીતિની વૃદ્ધિ:—નાતોની સંખ્યા વધવાથી કન્યાઓની અછત થાય છે, ને કન્યાઓની અછતથી અનીતિની વૃદ્ધિ થાય છે એ કોઈથી ના કહી શકાશે નહિ. નીતિ એ સંસારિક સુખનો પાયો ને સંસાર મંડળનું જીવન છે. જે સંસાર મંડળની નીતિ ઊંચા દરજ્જાની ન હોય તે સંસાર મંડળના સંસારિક સુખની હાનિ થાય એમાં શી નવાઈ ! આ દેશની નીતિ વિશે સામાન્ય રીતે ખોલતાં તે ઊંચા દરજ્જાની છે એમ કહેતાં આપણે આચકો ખાવો પડે છે. એવું હાનિકારક પરિણામ શાથી આવ્યું તેનો વિચાર કરવાની અગત્ય છે બાળલગ્ન, કન્નેડાં, વૈધવ્ય, અને કન્યાની અછત એ આદિ કારણોથી આપણા દેશની સંસારિક નીતિની ઘણી હાનિ થઈ છે. એ બધા માઠા રિવાજોનું મૂળ કન્યા આપવા લેવાની નિયમિત મર્યાદામાં છે, એટલે આવા આવા પ્રતિબંધથી અનીતિની વૃદ્ધિ થાય છે એ કહેવું પણ વાસ્તવિક લાગે છે.

૧૨ એક પ્રજના ઐક્યની હાનિ:—હિંદુ એક પ્રજા કહેવા માત્ર છે. ગુજરાતી, દક્ષણી, બંગાળી, પંજાબી કે મદ્રાસી આદિ વચ્ચે ઐક્યનું સામાન્ય કારણ શું છે ? રાજકીય ઐક્ય નહિ, ને સંસારિક ઐક્ય

નહિ ને ધણું કરીને ધાર્મિક ઐક્ય પણ નહિ, આરે એ બધા એક પ્રજા છે એમ માત્ર 'હિંદુ' નામ ઉપરથીજ કહેવાનું કે બીજા કંઈ કારણથી કહેવાનું રહ્યું । દ્રૈય અને અંગ્રેજ ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓ છતાં તેમની વચ્ચે ઐક્યનાં જે સામાન્ય કારણો છે તેટલાં પણ ગુજરાતી અને બંગાળી વચ્ચે ઐક્યનાં સામાન્ય કારણો નથી, એમ કહિયે તો તે અતિશયોક્તિ નહિ કહેવાય. આ કંઈ નાની સુની હાનિ નથી. આપણું સંસાર સુખ, આપણું રાજ્ય અને આપણું વાસ્તવિક ધર્મબળ આ ઐક્ય તુટવાથી નાશ પામ્યાંછે. એ ઐક્ય તોડવામાં આપણી દહાડે દહાડે વધતી જતી શાંતિઓએ અને આપણા કન્યા વ્યવહારના પ્રતિબંધે ઓછું કામ નથી કર્યું.^૧ સંસાર વ્યવહારના કે કન્યા વ્યવહારના સંબંધ વિના એક બીજાને માટે લાગણી ક્યાંથી રહે ને લાગણી વિના ઐક્ય શેનું । આ બધાં દુષ્ટ અને હાનિકારક પરિણામો કન્યા વ્યવહારના દહાડે દહાડે વધતા જતા પ્રતિબંધથી નિપજ્યાંછે, એટલે હાલ જે કન્યા વ્યવહારના પ્રતિબંધની રૂઢીઓ છે તે બહુ નુકશાન કારક છે એમ સહસા માલમ પડી આવે છે.^૨ આપણી પ્રજાનું બહું ઇચ્છનારાઓનો ધર્મ છે કે એવી દુષ્ટ અને હાનિકારક રૂઢીઓ કાઢી નાંખી તેને બદલે સારી અને લાભકારક જણાય તે દાખલ કરવાનો-ખર્ચ કહીએ તો, સુધારો કરવાનો-પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. દુષ્ટ રૂઢી હોય તે દુષ્ટ છે એમ કબુલ કરવું, તેને તેના ખરા સ્વરૂપમાં ચિતરવી, તેને સુધારવાના ઉપાય ઓળી કાઢવા અને તે કામે લગાડવા એમાં જ દેશનું હિત અને એમાં જ સ્વદેશનું સ્વદેશ પ્રિમાન રહેલું છે.

૧ દત્તકૃત ઉપર કહેલું પુસ્તક ૧લું, પૃષ્ઠ ૨૩૮.

ઉપર કહેલો સુદર્શનનો વધારો, પૃષ્ઠ ૧.

૨ 'સિદ્ધાંત સાર,' પૃષ્ઠ ૫૮ મેં ટીકા પહેલી.

વિભાગ ૩ જે.

પ્રકરણ ૨ જું.

માઠાં પરિણામ દૂર કરવાના ઉપાય.

કહેવત છે કે 'પાણી, પાણીના માર્ગ કરે,' તે પ્રમાણે દરેક હાનિની હદ હોય છે. જ્યારે તે હાનિ પોતાની અવધિએ પહોંચે છે, સારે સ્વભાવિક રીતે જ તે દૂર કરવાના ઉપાય વગર ક્યેં પણ થએ જાય છે. માણસને ખોરાક ન મળતા હોય તો તે જૂખ વેઠાય સાંસુધી વેઠે, પણ અંતે જૂખનું દુઃખ વધે એટલે તેના ઉપાય કરવાના વિચાર કે યત્ન કર્યા શિવાય પણ તે થાય. છેવટ કંઈ રસ્તો ન સુએ તો ચોરી પણ કરે. ચોરી લાવી જૂખ મટાડે એ જૂખનો ઉપાય તો થયો, પરંતુ તે ઉપાય યોગ્ય છે એમ કોઈનાથી કહી શકાશે નહિ. આપણા કન્યા વ્યવહારના સંબંધમાં પણ એમ જન્યુ છે. કન્યા વ્યવહારના પ્રતિબંધનું દુઃખ દહાડે દહાડે વધતું ગયું ને ને એટલે દરજ્જે પહોંચ્યું કે માણસને સ્વભાવિક રીતે તેના ઉપાયો શોધવા પડ્યા. પરંતુ કહેવાને દિવસગીર છીએ કે એ ઉપાયો સંતોષકારક નિવડ્યા નથી, અને જે હાનિ દૂર કરવાના હેતુથી કરવામાં આવ્યા તે હાનિ ઘટવાને બદલે વધતી ગઈ; એટલે જૂખ્યા માણસના ચોરીના ઉપાય જેવા ઉપાય થયા છે. ધણું કરીને આ છેલ્લા ત્રણચાર કેડી વર્ષોમાં એ હાનિ દૂર કરવાના જે ઉપાયો ક્ષેત્રમાં આવ્યા છે તે મુખ્યત્વે ત્રણ છે. એક તો મોટી નાતો તોડી નાની નાની નાતો, વાડા, એકડા થયા, ને કન્યા વ્યવહારના ક્ષેત્રની હદ બંધાઈ. એમ

કરતાં એક એક નાતની અનેક અનેક નાતો થઇ, ને હાલ કન્યા વ્યવહારને માટે સો સો ધરના જથ્થા, એવી ધણીએ નાતો થઇ છે. આ સ્વચાતક નીતિનું પરિણામ એ આવ્યું કે જે હેતુથી એવા જથ્થા કરવામાં આવ્યા તે હેતુ પાર ન પડ્યા એટલું જ નહિ, પરંતુ ખીજા અનેક હાનિકારક રિવાજો દાખલ થયા, ને જે ખરાબી અટકાવવી હતી તે ખરાબી વધી.

ખીજે ઉપાય એ લેવાયો કે કેટલીક નાતોના હિમ્મતવાન લોકોએ પોતાની નાતની કન્યા ન મળી સારે ભાણે ખપતી પર નાતની કન્યા આણી ને નાતથી જુદા પડ્યા. વર્ષો જતાં એવા લોકોનો એક જથ્થો બંધાયો. કોઇપણ દિવસે અસલ નાતમાં જવશે એવા લોકોથી આવા લોકો પોતાના જેવા ખીજા નાતોવાળા લોકો સાથે ભાણા વ્યવહાર છતાં મળ્યા નહિ, પણ તેઓએ પોતાનો જુદો જ જયો રાખ્યો. વિસત્રનગરો ખીજા બ્રાહ્મણની કન્યા પરણી લાવ્યો તે જુદો રહ્યો ને સાંકોદ્રો લાવ્યો ને પણ જુદો રહ્યો. આવી નાતો બ્રાહ્મણોમાં થઈ તે બાયડ^૧ નામથી ઓળખાઈ. ‘બાયડ,’ ‘બાહ્ય,’ શબ્દ ઉપરથી થયો હશે

૧ રાસમાળા, પૃષ્ઠ ૫૩૫. “એ છએ જ્ઞાતિમાંથી (નાગરમાંથી) જેઓએ અનાગર બ્રાહ્મણોની કન્યા પરણી નવાં ઘર કીધાં તેઓ ‘બાયડ’ બહિષ્કૃત—થયા.” ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૫૩. પરંતુ આ પ્રકરણ લખાયા પછી ‘ગુજરાતના બ્રાહ્મણો’ એ નામનું એક ચોપાનિયું ‘સુદર્શન’ના વધારા તરીકે છપાએલું જેવામાં આવ્યું, તેમાં ‘બાયડ’ની ઉત્પત્તિનું આ કારણ સ્વીકાર્યું નથી, પણ એવું લખ્યું છે કે ‘જે છ નાગરોને છ સ્થાન અપાયાં તેમાં તે તે સ્થાને જે બ્રાહ્મ નાગરો વસવા ગયા હશે તે, તે તે નાગરના બ્રાહ્મ (બાયડ) કહેવાયા છે. છએ નાગરમાં બ્રાહ્મ ને આભ્યંતર ભેદ છે તેનું કશું વાસ્તવિક કારણ નથી.’

એમ જણાય છે, એટલે જેઓ નાતની બહાર ગયા તે બાપડ. નાતોનો દોર જખરો, તથા નાતોનો ધર્મ સાથે સજડ સંબંધ છે એવી અનિવાર્ય સમજ, એટલે પરિણામ એ થયું કે જે જે નાતોમાંથી એવા નિકળ્યા તે તે નાતોના અંગે એક એક નવી નાત ઉભી થઈ.

આ ઉપાય સમજીને લેવામાં આવ્યો નહોતો. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે દુઃખની અવધિએ સહસા લેવાયલો, એટલે ‘મરી નાત,’ આ આથી બાપડની ઉત્પત્તિની બે કલ્પનાઓ થઈ. એ બેમાંથી કઈ ખરી હોવાનો વધારે સંભવ છે એ વિચારવાનું રહેલું. સદર્હ ચોપાનિયામાં બાપડની ઉત્પત્તિનું કારણ આજ સુધી જે અપાતું આવ્યું છે તેનું વિવેચન કરેલું જણાતું નથી. અમને લાગે છે કે પ્રથમની કલ્પનાજ ખરી હોવાનો વધારે સંભવ છે; તેનાં કારણો:—૧ સામાન્ય વ્યવહારમાં લોકોની (નાગરો અને બાપડોની પણ) સમજ એવીજ છે, ને વ્યવહાર તે સમજને અનુસરતો છે. નાગરો બાપડની સાથે પંક્તિ વ્યવહાર પણ રાખતા નથી, ને તેમને દુર બેસાડી ખવરાવે છે, એટલું જ નહિ પણ તેમની ગોળીનું પાણી સરખુંએ પીતા નથી. ૨ બાપડો ચહેરામાં ને દેખાવમાં મૂળ નાગરો સાથે મળતા નથી આવતા. ૩ કંઈજ કારણ શિંચાય આટલો અધો ભેદ પડે એ સંભવતું નથી. ૪ એમ કહેવામાં આવે કે ખીજ બહારો, જેવા કે ખેડાવાળામાં પણ બાજ (બાહ્ય) ને ભીતરા (આબ્યાંતર) એવા ભેદ છે તે પ્રમાણે નાગરોમાં પણ છે, પરંતુ એજ વ્યવસ્થા જોતાં આ નવી કલ્પનાની વિરુદ્ધ અનુમાન થાય છે. ખેડાવાળામાં એ ભેદ દક્ષિણાની તકરારથી એટલે કંઈ મજબુત કારણસર પડેલા જણાય છે, ને એ બંનેની વચ્ચે બાણ્ય વ્યવહાર છે. નાગરોના બાપડો સંબંધીની નવી કલ્પનાથી એ ભેદ અકારણ ઠરે છે, ને એવા અકારણ ભેદ છતાં પંક્તિ વ્યવહાર નથી તેથી એ કલ્પના સંભવતી નથી.

‘હત્તમ ખોળિયું’ જે ધરવરે આપ્યું છે તે ફરી ફરીને મળનાર નથી’, એ સમજ દૂર થઈ નહિ, તેથી માણા વ્યવહારવાળી ખીજી નાતમાંથી કન્યા લાવ્યા પછી પાછું નાતમાં જવાનો લોભ માણસના મનમાં રહેવા લાગ્યો. વળી નાતેતું અંધારણ એવું છે કે એ માણસને કોઈપણ નાત પોતાની નાતમાં લે નહિ, તેથી એવા લોકોની એ પ્રમાણે જુદી નાતો થાય એમાં નવાઈ નથી. એ પ્રમાણે હાલ વડનગરા બાયડ, વિસત્રનગરા બાયડ, સાઠાદ્રા બાયડ, ઔદિય બાયડ એવી એવી ભિન્ન ભિન્ન નાતો છે. વાણિયાઓની નાતોમાં પણ કન્યા માટે ધણીક નાતોમાંથી લોકો જુદા પડ્યા છે. પરંતુ તેઓની પણ ખાજીજોની માફકજ એક એક નાત વધી એટલું જ થયું. વિશા ખડાયતા વાણિયામાં પુષ્કળ એકડા બધાયા છે, છતાં ધણાખરા એકડાઓમાં કન્યાની બહુ અછત ચાલુ રહી. કોઈ કોઈ એકડામાં થોડાંક કહેવાતાં કુલીન ધરવાળાઓને જ મફત કે કૃણાર્પણ કન્યા મળેછે, બાકી કન્યા વિક્રય અને સાટાં, ત્રેખડાં પુષ્કળ દાખલ થયાંછે. એથી ગરીબ અને ધરમાં કન્યા વિનાનાં માણસોને કન્યા મેળવવાનું અશક્ય થઈ પડ્યું. આથી કેટલાક વિશા ખડાયતા ખીજી નાતની કન્યાઓ લેઈ આવ્યા. એ બધાને નાત બહાર મૂકવામાં આવ્યાછે, ને તેમનું સમાધાન થયું નથી તેથી તેમની એક જુદી નાત જેતું થયુંછે. એમને ઘેર બાળબચ્ચાં થયાંછે. તે લોકો એવી ઇચ્છા રાખે છે કે તેમની છોડીઓ વિશાખડાયતાઓનેજ આપવી, કે કાળે કરીને તેઓ કે તેમનાં બાળબચ્ચાં ધેવાય ને પાછા નાતમાં જવાય. અલબત્ત કન્યાની ધણીજ અછતને લીધે તેવા પણ નિકળે છે, ને વખતે એવાઓની કન્યા લાવનારનું સમાધાન પણ થાય. પરંતુ કહેવાની મતઝઝ એ છે કે એવા લોકોએ માણા વ્યવહાર ત્યાં કન્યા વ્યવહાર બાંધવાના ધરાદાથી એવાં પગલાં ભરેલાં નથી હોતાં

એટલે એમ કરવાથી જે ફળ થયું જોઈએ તે નથી થયું. ઉલ્લંઘન વા-
 શિયાઓમાં તો પ્રતિબંધ સખ સખ થતા ગયા. નીમા, પોરવાળ ને
 શ્રીમાળી વાશિયામાં જૈન અને વૈષ્ણવ એવા બે ધર્મ છે, તેમ છતાં
 ધર્મનો બાધ ન ગણતાં જૈન, મેશ્રીમાં કન્યા આપતા અને મેશ્રી, જૈનમાં
 કન્યા આપતા, એટલું જ નહિ પણ પોરવાડ, શ્રીમાલીમાં તથા શ્રીમાલી,
 પોરવાડમાં કન્યા આપતા લેતા હતા. દહાડે દહાડે આ લાભકારી વ્ય-
 વહાર બંધ થતો જાયછે. ને હવે મેશ્રી, જૈનમાં કે જન, મેશ્રીમાં
 કન્યા આપતા લેતા બંધ પડી ગયા છે. એ પ્રમાણે આ બીજો ઉપાય
 તે ખરેખરો ઉપાય નહોતો. માત્ર અગત્યને લીધે એક પગલું ભરાયું
 ને વળી પાછું પાછા હઠવા ઉપર નજર રહી. એમ થવાનું કારણ કે
 માણા વ્યવહાર ત્યાં કન્યા વ્યવહાર કરવાને બાધ નથી એવી ખરી સ-
 મજથી એ ઉપાય લેવામાં આવ્યો નહોતો, ને વળી નાતનો દોર તો
 હતો જ; એટલે આ ઉપાયથી પણ કંઈ ઝાઝું ફળ થયું નથી એમ
 આપણે જોઈએ છીએ.

ત્રીજો ઉપાય એ થયો કે કેટલીક નાતોમાં કન્યાની ધણી અ-
 છતને લીધે કુંવારા રહેજા કાયર કાયર થઈ ગયા હતા. એટલામાં
 'સુધારા'નો ઝુંડો ઉપડ્યો, ને વિધવા વિવાહ કરવાનો બોધ થવા માંડ્યો,
 એટલે દુઃખથી દયાઈ ગયેલી કેટલીક વિધવાઓમાં નવી આશા ઉત્પન્ન
 થઈ ને નવી હિમ્મત આવી. આવી વિધવાઓ અને દુઃખથી કાયર
 થયેલા કુંવારાઓએ હિમ્મત ધરી પુનર્લગ્ન કર્યાં. પરંતુ જિંદગી વણામાં
 જે જે સુધારા કરવાના થતો થયાછે, તેમાં વિધવા વિવાહનો સુધારો
 સોડોના મોટા ભાગને ધણો અણગમતો હતો, એટલે આવાં લગ્ન કરના-
 રને તો ન્યાત બહાર મુંકવામાં આવતા તો આવતા, પરંતુ તેમના ઉપર

ખીજી રીતના પણ જીલમ ગુજારવામાં આવતા. ધિમે ધિમે હવે એ જીલમ ઓછો થતો જાયછે, પરંતુ તેમને નાતમાં જવાની કે ખીજી કોઈ નાતવાળા સાથે તેમનો વ્યવહાર બંધાવાની આશા રાખવી મિથ્યા છે. એથી એનું પરિણામ પણ એ આવ્યું કે એવા પુનર્નિવાહવાળા-ઓની એક જુદી નાત થઈ, એટલે એ ઉપાયથી પણ લાભ થવો જોઈએ તે મિત્રકુત્ર થયો નહિ. એ ઉપરથી જણાય છે કે આ હાનિના ઉપાય લેવાની અગત્ય બહુ વર્ષોથી જણાઈ છે. પરંતુ દિર્ઘ વિચાર કરી કોઈ ખરો ઉપાય આજ સુધી લેવામાં આવ્યો નથી. સારે હવે પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે, એ દુઃખદાયક હાનિ દૂર કરવાનો ખરો ઉપાય કયો છે ? એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનું કામ કંઈ સહેલું નથી. સામાન્ય રીતે એવો જવાબ આપી શકાય કે જ્યાં બાણા વ્યવહારછે, ત્યાં જો કન્યા વ્યવહાર કરવાનો રિવાજ દાખલ થાય તો કન્યા આપવા લેવાનું ક્ષેત્ર મેટું થાય, અને હાલ કન્યા વ્યવહારના સખ્ત પ્રતિબંધથી જે હાનિકારક પરિણામો થયાં છે તે ઘણુંકરીને અટકે. પરંતુ આ ઉત્તર પરિપૂર્ણ છે એમ કહી શકાશે નહિ. ખરો ને મોટો પ્રશ્ન તો એ છે કે બાણા વ્યવહાર ત્યાં કન્યા વ્યવહારનો રિવાજ શી રીતે દાખલ કરીએ તો થાય ? એનો ઉત્તર એ રીતે આપી શકાય. એક તો એ કે જે રસ્તે આપણે ઉતર્યા છીએ, - પડ્યા છીએ, - તેને તે રસ્તે પાછા ચઢવું; ને ખીજો એક એવો વ્યવહાર કરનારાઓનો એક જુદો વર્ગ બાંધવો, એટલે ધિમે ધિમે તેની વૃદ્ધિ થતી જશે, ને કાળે કરીને એ વ્યવહાર ઘણા લોકોમાં દાખલ થઈ જશે. જે રસ્તે ઉતર્યા છીએ તેજ રસ્તે ચઢવું, એમ કહેવાનો અર્થ એ થાય છે કે જે નાતોના એકઠા કે ગોળ બંધાયો છે તે પ્રથમ તોડવા, એટલે પાછી ચોરાશી ચોરાશી નાતોની

સ્થિતિમાં આવીએ. ત્યાર પછી તેઓમાં અસ્પર્શ પાછો જ્યાં ભાણુ
 વ્યવહાર હોય ત્યાં કન્યા વ્યવહાર દાખલ કરવાનો બોધ કરી તે નાતો
 એકઠી કરવી એટલે વખત જતાં જે પરિણામ લાવવું છે તે આવશે.*
 કેટલાક માણસો આ વિચાર અમલમાં આવી શકે એવો છે એમ
 માને છે અને એજ યોગ્ય ઉપાય છે એમ સુચવે છે. હવે ખીજો વિ-
 ચાર એવો છે કે હાલ જે જે જુદી જુદી નાતોમાંથી જે હિમ્મત
 વાળા ગૃહસ્થો હોય તેઓએ હિમ્મત ધરી કન્યા વ્યવહાર કરવો ને
 એમ કરતાં એક જુદી નાત થાય તો થાય, પરંતુ આ નાત જલદી
 વધશે ને નાતોના બંધ જલદી તુટશે. અમને લાગે છે કે પ્રથમ સુ-
 ચવેલા રસ્તા કરતાં આ ખીજો રસ્તો સુગમ અને જલદી અમલમાં
 આવી શકે એવો છે. પહેલો રસ્તો અશક્ય તો નથી, પણ દુર્ઘટ છે. જે
 કે એકડાથીજ કન્યાઓની અછત વધી છે ને ઘણા હાનિકારક રિવાજો
 દાખલ થયા છે, તોપણ એકડા લાભકારક નથી અને તે તોડી નાંખવા
 જોઈએ, એમ એકડાવાળાઓમાંના મોટા ભાગના મનમાં ઉતરતું નથી.
 કન્યાની અધિરી દહાડે દહાડે વધતી જાય છે, ને તેના ખીજા ખીજા
 ઉપાયો લેવાતા જાય છે, પરંતુ ખરો ઉપાય એકડા તોડવાનો છે તે ઘણા
 ખરાને ગળે ઉતરતું નથી. એકડા તોડવાનું કામ એકડાવાળાઓમાંના
 ઘણાખરા કબુત્ર ન કરે ત્યાં સુધી બને નહિ. એ કંઈ એક કે થોડાં
 માણસનું કામ નથી, ને મોટા જથ્થો તો હજી કેળવણીનો પ્રસાર જોઈએ
 તેટલો થયો નથી, એટલે જુને ચીકે ચાલવાનું પસંદ કરનારા છે. આથી
 એ રસ્તો ઘણો દુર્ઘટ છે એમ અમે કહીએ છીએ. ખીજા રસ્તાને
 માટે હકિકત જુદી છે. એમાં એક જ નાતના કે એક જ એકડાના ઘણા
 માણસો નાત કે એકડા તોડવાના અભિપ્રાયના થવાની જરૂર નથી. જે જે

નાતમાં જેટલા એવા અભિપ્રાયના હોય તે સદ્ગુણ એકઠા થઈ શકે છે ને એ રસ્તે આપણે હેતુ જલદી પાર પડવાનો સંભવ છે, મોઢ ને શ્રી-માલી વચ્ચે ભાણા વ્યવહાર છે. હવે પ્રથમ સુચવેલે રસ્તે ચાલવાનો ચત્ન કરીએ તો મોઢનો મોટો ભાગ તેમ જ શ્રીમાલીનો પણ મોટો ભાગ જ્યાં સુધી પેટા ભાગ તોડવાના અભિપ્રાયનો ન થાય ત્યાં સુધી કંઈ થઈ શકે નહિ. ને બીજે રસ્તે ચાલવાની કોશીશ તો થોડા મોઢ ને થોડા શ્રીમાલી હોય તોપણ થઈ શકે. બાણે અપતી જે જે નાતો છે તેમાંના જેઓના સમજવામાં આ વાત આવે તેઓ બધા એક સંપે કરી કન્યા વ્યવહાર બાંધે તો તરત રસ્તો પડે. શરૂઆતમાં તો આ થોડી નવી નાતો થયા જેવું લાગે ખરું, પરંતુ એ નાતો વધતા વાર નહિ લાગે, ને ટુંકી મુદતમાં સાગર નાતો ઉભી થશે. એકવાર છીંડું પડ્યું તો પછી દરવાજો થતાં વાર નહિ લાગે ને હાલનાં નાતોનાં અને એકડાનાં, તથા કન્યા વ્યવહારનાં અનિષ્ટ બંધનો તુડી જશે.

પરંતુ આ પગલાની પણ શરૂઆત શી રીતે કરવી તે મોટા વિચારની વાત છે. બાણે અપતી બિન્ન બિન્ન જ્ઞાતિના પાંચ દશ માણસોએ શરૂઆત કરવી કે ધણુ માણસો એ મતના થાય ને મોટો જયો તૈયાર થાય ત્યાં સુધી વાટ જોવી ? થોડા માણસો હિંમત બીડી બહાર પડે તોપણ કંઈ હરકત લાગતી નથી. માત્ર એવા હિંમતવાળા થોડા પણ તૈયાર થવા જોઈએ. અલખત એ પ્રમાણે થોડા માણસો બહાર પડે ત્યારે તેમને લગાર અડચણ પડે, પરંતુ દેશના બહાની ખાતર દેશના શુભેચ્છકોએ થોડી અગવડ પડે તો તે વેઠવા તૈયાર થવું જોઈએ. બાણે અપતાની જોડે કન્યા વ્યવહાર કરવાથી ધર્મનો બાધ નથી આવતો એટલે ઝાઝી અગવડ પડશે એમ બ્હીવાનું કારણ નથી, તો પણ જે કંઈ પડે તે સહન કરવી જોઈએ.

આજકાલ સુધારાવાળા અને વિરૂદ્ધ પક્ષનાનું યુદ્ધ જખમ ચાલે છે: તેમાં કોઈ વિષયની બાબત મતભેદ હોય તે વાત તો જુદી, પરંતુ સુધારાવાળાને માથે એક દોષ એવો મુકવામાં આવે છે, કે તેઓ કહે છે તે પ્રમાણે ચાલતા નથી. દેશના કમનસીબે વખતે વખતે એવાં દૃષ્ટાંત મળી પશુ આવેછે. પરંતુ અમે કહીએ છીએ કે એવાં દૃષ્ટાંતોથી માત્ર એટલું જ જણાઈ આવે છે કે નાતનો દોર અસહ્ય છે. ને તેનો જીલમ સહન કરવા જેટલી હિંમતવાળા ધણા થોડા નિકળે છે. નાતનો દોર, જગતની નિંદા, અને સ્ત્રી કેળવણીની ખામીને લીધે વખતે કુટુંબનો કલેશ, માણસના મનની સ્વતંત્રતાને તદ્દન હરિ લે છે, માણસોને નામદં ને બાચકા બનાવી દે છે, એટલે પછી તે ન ચાલ્યે આંધળિયાં કરી ચીલામાં પડે છે. જેઓ બોલ્યા પ્રમાણે વર્તી શકતા નથી, તેઓનો બચાવ કરવાનો બિલકુલ ધરાદો નથી, ને અમે પણ કહીએ છીએ કે એ વર્તાણુંક ભૂષણરૂપ નથી. પરંતુ કોઈ અગત્યનો સંસારિક સુધારો કરતાં કેટલા ડુંગર ઓળંગવાના છે, ને કેટલી હિંમત રાખવાની છે તે માત્ર બતાવવાનો અમારો ધરાદો છે. એવાત ખરી છે કે એવા બહાદુર અને દેશભક્ત ઘેરે ઘેર નિવડતા નથી; કંઈ ઘેરે ઘેર હીરા પાકતા નથી; અને જે થોડા ધણા એવા થવાનો પ્રયત્ન કરેછે તેમાંના કેટલાક તો પાછા પડેછે; એથી ધણાજ થોડા ખરા હીરા હોયછે. વળી હાલની નાતોનું બંધારણ જોતાં એવી કોઈ હિંમત ધરે એમ બની શકે એવું લાગતું નથી. હાલ નાતોનો બદોબસ્ત એવો છે કે એક નાતમાંથી જો કોઈને નાત બહાર મુકવામાં આવે તો તે બધી નાતોમાંથી નાત બહાર થઈ જાય છે. એને ગમે તે કારણથી નાત બહાર મુક્યો હોય, એટલે વટલાયો ન હોય ને નાત બહાર મુક્યો હોય

તોપણ તેને બાણે ખપતી બીજી કોઈપણ નાતવાળા પોતાની નાતમાં લેતા નથી, એટલું જ નહિ પણ તે પોતાની વર્ણની ચોરાશી એ નાતમાંથી નિકળી જાય છે, અને તેનો બધી નાતોમાંથી બાણા વ્યવહાર બંધ કરી દેવામાં આવે છે. આથી એમ થાય છે કે જે બહાર નિકળે છે તે તદ્દન એકલવાયો પડી જાય છે, તેને સગાં વહાલાં સાથે વ્યવહાર રહેતો નથી, ને તે જાણે હિંદુ જ ન હોય એવો થઈ જાય છે. એ બધું જોતાં જુદી જુદી નાતોમાંથી થોડા બહાદુર નરો એકદમ બહાર પડે એ બનતું જો કે અશક્ય કે અસંભવિત નથી, પણ ઘણું મુશ્કેલ છે. સારે હવે પ્રથમ શરૂઆત કરવાને આશરે પાંચસે પાંચસે ધરનો એક સંપ થવાની જરૂર છે. બાણે ખપતા બ્રાહ્મણો પાંચસે એક સંપ કરે, ને તેવાજ વાણિયા પાંચસે એક સંપ કરે, તો પછી શરૂઆત કરવી સહેલી થઈ પડે. એવાં પાંચસે પાંચસે ધર એની મેળે નિકળી નહિ આવે. પ્રયત્ન શિવાય કશું બનતું નથી, તો પછી આ મહાભારત કામ તો શી રીતે બને ? એ કરવા પ્રયત્નની તો શું, પણ ભગીરથ પ્રયત્નની જરૂર છે. તે પ્રયત્ન કેવી રીતે કરવો તે સંબંધી હવે વિચાર કરીએ.

પહેલું એકે બાણે ખપતા વર્ગોના જુદા જુદા સમાજો સ્થાપવા એટલે બાણે ખપતા નાગરોનો એક અથવા બે સમાજો, બાણે ખપતા બ્રાહ્મણોનો એક સમાજ, બાણે ખપતા વાણિયાઓનો એક સમાજ, બાણે ખપતા કણબીઓનો એક સમાજ, અને જરૂર પ્રમાણે અન્ય વર્ણોનો એક એક સમાજ, એ પ્રમાણે સમાજો સ્થાપવા; તેમાંય મુખ્યત્વે નાગરો, બ્રાહ્મણો, વાણિયાઓ, અને કણબીઓના: કેમકે અન્ય વર્ણો બ્રાહ્મણ વાણિયાનો ઉજળી વર્ણોનું અનુકરણ જલદી કરે છે. વિધવા વિવાહમાં કણબીઓ અને અન્ય વર્ણોએ બ્રાહ્મણ વાણિયાનું અનુકરણ ધણે દરજ્જે કર્યું છે, ને હજી કરતા જ જાય છે.

જેઓ ભાણા વ્યવહાર સાં કન્યા વ્યવહાર કરવાના અભિપ્રાયના હોય, ને અમુક ધરની સંખ્યા તૈયાર થયેથી તે પ્રમાણે વર્તવા ખુશી હોય તેઓને એ સમાજમાં દાખલ કરવા; ને એમ કરતાં કરતાં અમુક સંખ્યા થએથી દરેક સમાજે તે પ્રમાણે વર્તવું, એવો એ સમાજનો હેતુ રાખવો.

ખીજું એ કે એ સમાજનો શુભ હેતુ લોકોને સમજાવવા યત્ન કરવો. વળી તેની સાથે એ પ્રમાણે વર્તવાથી કોઈ ધર્મનો બાધ નથી આવતો, શાસ્ત્રોની હરકત નથી, ને વ્યવહાર પક્ષે ઘણા લાભછે એમ લોકોના મનમાં ઉતારવું જોઈએ. ચારેપાસથી યત્ન જારી કરવો જોઈએ. એ બાબતનાં બાપણો આપવાં. એ બાબતનાં નાનાં અને અસરકારક પુસ્તકો રચી તે સસ્તી કિંમતે અને વખતે વખતે મફત પણુ ફેલાવવાં. સારા સારા અને સમજી ગ્રંથો સાથે આ બાબતનાં વિવેચન કરી સમાજ તરફ તેમનું વલણ કરવું, એ આદિ કર્તવ્યછે. આ બધું કરવાને કેટલાક આગેવાનોની જરૂર છે. દેશના શુભેચ્છકોએ આગેવાનો થવાનું માથે લેવું જોઈએ.

હવે પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે જ્યાં ભાણા વ્યવહાર સાં કન્યા વ્યવહાર, એટલે રોટી સાં ખેડી, કેમ ન હોય ? શું યુક્તિ વિચારથી એ વાત માન્ય થઈ શકે એવી નથી, કે શું એમ કરતાં કંઈ શાસ્ત્રનો કે ધર્મનો બાધ નડે છે ? આ બેમાંથી એકે વાંધો નથી એવી વિચાર કરતાં ખાત્રી થયા વિના રહેશે નહિ. યુક્તિ વિચાર આગળ મનુષ્ય જ્ઞાતના તમામ ભેદો નભવા મુશ્કેલ છે; તોપણી જેના ધરનું પાણી ખપે, જેના ધરનું અન્ન ખપે, જે આચાર વિચારમાં આપણા જેવોજ, જે ઉજળામણમાં આપણા જેવો અને ટુંકામાં જે બધી વાતે આપણા જેવો, તેની સાથે કન્યા વ્યવહાર રાખવો યોગ્ય નથી એવું ક્રિયા તર્કથી

કે કેઈ યુક્તિથી માન્ય થઈ શકશે ? મનુષ્ય જાતના વ્યવહારાર્થે તથા ધંધાને લીધે ભેદ પડવા જોઈએ, તેવા ભેદ દરેક પ્રજામાં પડેછે, અને આચારવિચારમાં ઊંચ, નીચ હોય એવાં સ્ત્રી પુરૂષનો, કે પુરૂષ સ્ત્રીનો સંબંધ થવાથી સારા વંશજો પેદા ન થાય એવી એવી દલીલોથી વર્ણુ વ્યવસ્થાની જોએ હિમાયત કરનારા છે, તેઓને પણ હાલ જ્યાં રોટી વ્યવહાર છે ત્યાં બેટી વ્યવહાર કરવાની વિરુદ્ધ કંઈ દલીલ કહેવાની છે? ના, કંઈજ નથી. બ્રાહ્મણની કે વાણિયાની જુદી જુદી નાતેમાં વ્યવહારની કે ધંધાની દલીલ શી રીતે લાગુ પડે છે ?

બ્રાહ્મણોનો એક અને જુદો ધંધો ગણીએ ને તેથી બ્રાહ્મણોનો વર્ગ જુદો રાખવાની જરૂર છે એમ કોઈ કહે, તોપણ તેઓમાંના મોઢ, શ્રીમાળી, ઔદિય એવા એવા ભેદની શી જરૂર ? શું મોઢ બ્રાહ્મણો ના, શ્રીમાળીના કે ઔદિયના ધંધા જુદા જુદા છે, ને શું જુદા જુદા રાખવાની જરૂર પણ છે ? બિલકુલ નહિ. તેમજ વાણિયાઓનો એક અને જુદો ધંધો છે ને તે જુદો રાખવાની જરૂર છે, એમ કહીએ તોપણ તેઓમાંના મોઢ, શ્રીમાળી, ખડાયતા, આદિનો જુદો જુદો ધંધો ક્યાં છે? ને જુદો જુદો રાખવાની જરૂર પણ શી છે ? બિલકુલ નહિ. અરૂં કહેવરાવો તો હાલના સમયે તો નાતોના સંબંધમાં ધંધા તુટવાની દલીલ એ તો ચાલતા વહિવટમાં ફેરફાર કરવા નહિ ઈચ્છનારાઓનું એક બ્હાનું છે; એ માત્ર મિથ્યા બ્રમ છે; કેમકે હાલની વર્ણુવ્યવસ્થામાં ધંધાનો શો મેળ છે ? શું બ્રાહ્મણો બધી જાતના ધંધા નથી કરતા ? બ્રાહ્મણો વેપાર કરેછે, બ્રાહ્મણો ખેતી કરેછે, બ્રાહ્મણો રસોઇનો ધંધો કરેછે, બ્રાહ્મણો સરકારી નોકરી કરેછે, બ્રાહ્મણો ગાડીતી કરેછે, બ્રાહ્મણો શુદ્રવત્ ચાકરી કરેછે, ને બ્રાહ્મણો સીપાઇગીરી પણ કરેછે, ને બીજા પણ માગે . સારે જાત ઉપર ધંધાનો મેળ ક્યાં રહ્યો ? તેમજ વાણિયા પણ

કયાં નોકરી, અને ખીજા ધંધા કરતા નથી. હજી વાણિયાનો મોટા ભાગ વેપારજ કરેછે, પરંતુ આહ્લણોનું તો તેમ કંઈ નથી. આહ્લણોનું મૂળ કર્તવ્ય વિદ્યા ભણવી, ભણાવવી, તેનું ખેડાણ કરવું, ને લોકોને ધર્મનો ખોધ આપવો એ હતું; પરંતુ આહ્લણોના મોટા ભાગને અ-વિદ્યાએ ઘેરી લીધો છે, ખણાખરા પોતાની જાતના નામનો ‘આહ્લણ’ શબ્દનો પણ શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરી રાકતા નથી; ‘આહ્લણ’ ને બદલે ‘ભેમણ,’ ‘ભામણ,’ ‘બામણ,’ આદિ શબ્દો ખોલેછે એવી એમની વિદ્યા છે.^૧ ખણાખરાનું અભવ જનોષ્ઠના તાંતણામાં આવી રહ્યું છે. એથી આહ્લણોનું ભિક્ષા માગવા શિવાય ખીજું કંઈ કર્તવ્ય રહ્યું નથી; એટલે તેમાંના ધણાખરા જુદે જુદે ધંધે વળગવા લાગ્યા, ને હજી લાગતા જાયછે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ધંધાની દલીલ પોકળ છે. એ વાત ખરી છે કે કેટલીક હક્કી વર્ણોમાં એ દલીલ ખરેખરી લાગુ પડેછે. સોની, સૂતાર, હજમ, ધાંચી, મોચી, કુંભાર, બાવશાર આદિ નાતોનો આધાર ધંધા ઉપર છે, પરંતુ એટલા ઉપરથી એ દલીલ ઊંચવર્ણોમાં લગાડવી એ બુદ્ધિનો વિકાર છે. મુખ્ય મુખ્ય વર્ગોની વાત હાલ બાજુ ઉપર રાખીએ, તોપણ એટલું તો નક્કી છે કે આહ્લણોની કે વાણિયાઓની જુદી જુદી નાતો, અને વળી તે નાતોના પેટા વિ-ભાગો જે હાલછે તેનો બચાવ ધંધાની દલીલથી મિલકુલ થઈ શકે એમ નથી.

ખીજા દેશોમાં એવા ભેદ છે એમ કહેવું એ તો ખરેખરી ભૂલ છે. પૃથ્વીના ૫૩ પર હિંદુઓ જેવા, અને તેમાંય ગુજરાતીઓ જેવાં ભેદ તો કોઈ પણ પ્રજામાં નથી. શું કોઈ પણ પ્રજામાં એવું છે કે જ્યાં બાણા

૧ ‘દ્વિજેન્નતી નિરપણુ’, કર્તા પ્રાણુગોવિંદ રાજારામ. “હા-લના આહ્લણો છેક શૂદ્રવત્ થઈ ગયા છે.” જુઓ પ્રસ્તાવના.

વ્યવહાર હોય ત્યાં કન્યા વ્યવહાર ન હોય ? ના, એવું તો કંઈ નથી; ત્યારે અન્ય દેશોની પ્રજાઓના ભેદ સાથે આપણા ભેદોનો મુકાબલો શી રીતે થઈ શકે ? હવે જાંચ, નીચ, સ્ત્રી પુરૂષોના, અને પુરૂષ સ્ત્રીના સંબંધથી સારી પ્રજાની ઉત્પત્તિની હાનિ થવાની દલીલ રહી.

મુખ્ય મુખ્ય વર્ગોના સંબંધમાં એ દલીલ ગમે તેટલી બળવત્તર હો, પરંતુ મુખ્ય મુખ્ય વર્ગોના વિભાગોના સંબંધમાં તો તે દલીલ બિલકુલ લાગુ પડતી નથી. ઔદિય બ્રાહ્મણને મોઢ બ્રાહ્મણ કન્યા વ્યવહાર કરે કે શ્રીમાળી વાણિયો ને ખડાયતો વાણિયો કન્યા વ્યવહાર કરે, તેમાં જાંચ નીચનો પ્રશ્ન શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે ? બંને એકજ જાતના, બંનેના આચાર વિચાર સરખા, રહેણી કરણી સરખી, ઉજ્જામણ પણ સરખી ને છેવટે ધંધા પણ સરખા તો પછી જાંચનીચપણું ક્યાં છે ? આથી એ દલીલ પણ બાણા વ્યવહાર ત્યાં કન્યા વ્યવહાર કરવાના પક્ષની બાબતમાં નાપાયાદાર ઠરે છે. એ પ્રમાણે યુક્તિ વિચાર કે તર્ક આગળ તો એ પક્ષ ખોટો છે એમ કહી શકાય એમ નથી. બીજી વાત એ જોવાની છે કે ત્યારે શું કોઈ શાસ્ત્રનો બાધ આડે આવે છે ? ના, તેપણુ નથી. શાસ્ત્રને તો જુએ છે જ કોણ ? શાસ્ત્ર પ્રમાણે જોતાં આપણી કેટલી રૂઢીઓ નબી શકે એમ છે ? ધણું કરીને કોઈ નહિ; એજ પ્રમાણે બાણા વ્યવહાર છતાં કન્યા વ્યવહાર ન રાખવાની રૂઢીને કોઈ પણ શાસ્ત્રનો આધાર નથી, એટલુંજ નહિ પણ ઉલટાં તે તો એ રૂઢીની વિરુદ્ધ છે, એમ અમે બતાવી ગયા છીએ. અત્રહાવિસ્ત્રકન્યા એવાં એવાં વચનોની કાંઈ ખોટ નથી, એટલે શાસ્ત્રોની મદદ શોધીએ તો તો ચાલતી રૂઢી તદ્દન અશાસ્ત્રીય ઠરે છે. અમે પુછીએ છીએ કે કોઈપણ માણસ કોઈપણ સમયના કોઈપણ શાસ્ત્રમાંથી એવો આધાર બતાવી શકે છે કે એક શ્રીમાલી વાણિયો

અને મોઢ વાણિયો કન્યા વ્યવહાર ન કરી શકે ? શાસ્ત્રકારોએ કદા-
પિ તે વખતે સ્વપ્નામાં પણ એમ નહિ ધાર્યું હોય કે આર્ય પ્રજાની
વર્ણવ્યવસ્થાની સ્થિતિ હાલ છે તેવી થઈ જશે, ને તેથી એક
મોઢને એક શ્રીમાળીને માટે પણ નિયમો બાંધી મુકીએ. એટલે
આપણાં શાસ્ત્રોજ આપણને ટેકો નથી આપતાં એ દેટલી દુર્દશા ?
ત્રીજી વાત એ વિચારવાની છે કે બાણા વ્યવહાર સાં કન્યા વ્યવહાર
કરતાં શું કોઈ ધર્મનો બાધ નડે છે ? ના, ધર્મ પણ આડે
આવતો નથી. ખરો ધર્મ શો છે, તેનું ખરું સ્વરૂપ શું છે, એ આદિ
બાબતોનો વિચાર બાણ ઉપર રાખતાં પણ આપણે છાતી ઠોકીને
કહી શકીએ છીએ કે ધર્મનું સ્વરૂપ ગમે તેનું સ્વીકારો તોપણ એ
બાબતમાં ધર્મ આડે આવતો નથી. વર્ણાશ્રમના ધર્મ સાથે પાર-
માર્થિક ધર્મનો સંબંધ છે, ને વર્ણાશ્રમના ધર્મનો આધાર જન્મ
ઉપર, ભોજન વ્યવહાર ઉપર ને મુખ્યત્વે કન્યા વ્યવહાર ઉપર છે એવી
હાલ સામાન્ય સમજ છે. તે સમજને અનુસરીને વિચાર કરતાં પણ
ધર્મનો બાધ આવતો નથી. જન્મથી જે બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણ હોય કે
વાણિયે વાણિયા હોય તેમનો કન્યાવ્યવહાર કરવાનું કહિયે છીએ,
એટલે તે હરકત તો નડતી નથી. ભોજન વ્યવહારની પણ હરકત
નડતી નથી. કેમકે જેમની વચ્ચે ભોજન વ્યવહાર છે તેમની જ વચ્ચે
કન્યા વ્યવહાર કરવાનું, કહીએ છીએ.

નાતોનો ધર્મ સાથે સંબંધ છે ને જિંચી નાતવાળો ઉતરતી
નાતનાનું ખાય તો વટલાય એવો મત ચાલે છે. એ મત ખરો હોય કે
ખોટો હોય તો પણ બાણા વ્યવહાર હોય સાં કન્યા વ્યવહાર કરવાનું
કહેવાથી આપણે તે મતની પણ વિરૂદ્ધ જતા નથી. ને આપણે કોઈને
વટલાવાનું કહેતા નથી. એ પ્રમાણે યુક્તિ વિચારથી જોતાં કે શાસ્ત્રો
જોતાં કે ધર્મ તો શું પણ આધુનિક મતો જોતાં પણ બાણા વ્ય-

પહાર હોય ત્યાં કન્યા વ્યવહાર કરવાને કશો બાધ જણાતો નથી, સારે પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે બાધ નડેછે ક્યાં ? બાધ માત્ર ‘રૂઢીનો’ છે. આ તો અમારો રિવાજ પડી ગયો છે ને જ્યારે એ વાત કરીએ છીએ ત્યારે જવાબ એવોજ મળેછે કે ‘શું’ કરીએ ભાઈ, રૂઢી પડી એટલે કાંઈ ઉપાય નથી.’ અરૂં જોતાં મોટું નડતર રૂઢીનું જ છે; ને ભગીરથ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે એમ કહેવાનું કારણ પણ એ જ કે રૂઢી મહા બળવાન છે, ને તે આપણને આમ કે તેમ ચસકવા પણ દે એવી નથી.

હવે બધી બાબતનો વાંધો નહોતો એવી લાભકારક વાત જો નુક-શાનકારક રૂઢી વિરૂદ્ધ હોય તો તે આપણે માન્યકારક છે, કે નહિ એ પ્રશ્ન વિચારવાનો રહ્યો. વિચારવાંત માણસોને એમ લાગ્યા વિના નહિ રહે કે દુષ્ટ, હાનિકારક, અશાસ્ત્ર ને બુદ્ધિથી પણ વિરૂદ્ધ એવી રૂઢીનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; એવી રૂઢીને વળગી રહેવાનું કહેવું યોગ્ય નથી; પરંતુ એવા પણ નૈયાયિકો છે કે જેઓ એમ કહેછે કે “જીનું એટલું સારું ગણવું જોઈએ, ને તેને માણસે વળગી રહેવું જોઈએ; અમારા બાપદાદા કંઈ ગાંડા નહોતા કે તેમણે નઠારી રૂઢીઓ ચલાવી હોય; આ તો પાશ્વિમાલ કેળવણીવાળા આજ કાલના સુધારાવાળા રૂઢીઓની વિરૂદ્ધ બોલવા નિકળ્યા છે, તેઓ કંઈ અમારા પૂર્વજો કરતાં વધારે ડાહ્યા નથી.” જ્યારે જ્યારે કોઈ પણ હાનિકારક રૂઢીનો ત્યાગ કરવાનું કહેવામાં આવેછે, ત્યારે ત્યારે રૂઢીના ભક્તો આ હથિયાર હાથમાં લેઈ ઉભા થઈ જાય છે. થોડા વિચારના માણસોને ભભાવવા એ હથિયાર ધણું કામ લાગે એવું છે. પોતાના ઘરડાઓને મૂર્ખ કહ્યા એટલું બતાવી આપી તેવાઓને પછી કોઈ પણ બાજુની દલીલની વિરૂદ્ધ બહેરા ને આંધળા કરવાનું સુગમ

પડે છે ! પરંતુ વિચાર કરતાં એ હથિયારનું પાણી કેટલું છે તે જણાઇ આવ્યા વિના રહેતું નથી. હથિયાર તો દેખાય છે, પણ ખરું જોતાં તો તે બિલકુલ લોટું—અરે ખોટું લોટું પણ નથી, પરંતુ એ તો લાકડાનું ખોટું હથિયાર ઓપ ચઢાવી ખરું દેખાડેલું છે ! આપણામાં કહેવત છે કે ‘આપનો કુવો હોય માટે તેમાં કંઈ ડુબી મરાય નહિ.’ વળી ‘સોનાની પાળી હોય તે કંઈ પેટ મરાય નહિ’. જ્યારે આપની રૂઢી આપણને, આપણા કુટુંબને, આપણા પેટને—છોકરાંને, આપણા સંસાર સુખને, આપણા ધર્મને ને ટુંકામાં આપણા સર્વસ્વને મ્હોટા ઝંડીયા કુવામાં નાંખે એવી હોય તો પછી એ રૂઢી શા માટે રાખવી જોઈએ. એવી રૂઢી રાખી આપણે આપણી ઋષ પ્રકારની હાનિ શા માટે થવા દેવી જોઈએ ? રૂઢી માણસોએ જ કરી છે, ને તે જ્યારે અનુકુળ ન આવે ત્યારે ફેરવવાનો માણસોને અધિકાર છે. આપદાદાઓને કે ધરડાઓને એમાં ગાંડા કે મૂર્ખ પણ કહેવાની જરૂર નથી. માત્ર કહેવાતું એટલું જ છે કે હાલ અમુક રૂઢી ચાલે છે તે અમને અનુકુળ આવતી નથી, ને તેથી અમારી ધણે પ્રકારે હાનિ થાય છે, માટે તે તજવી જોઈએ. એમ કહેવામાં આપદાદાની કે ધરડાઓની સમજ, અણસમજની વાત ક્યાં આવે છે ! પરંતુ અમે પુછવાની રજા લેઈએ છીએ કે આપણે સત્રણી સ્થાપિત રૂઢીઓને વળગી જ રહ્યા છીએ ? આપણે શું વખતે વખતે રૂઢીઓ ફેરવતા નથી ? એવી રીતે રૂઢીઓ વખતે વખતે બદલ્યાનાં ધણાંય દ્રષ્ટાંત મળી આવે છે. પ્રથમ તો આ નાતોની વ્યવસ્થાના સંબંધની રૂઢીની જ વાત કરીએ ? એક બ્રાહ્મણની ચોરાશી ને એક વાણિયાની ચોરાશી નાતો ને થયાને તો કેટલાંક વર્ષો થયાં છે, પરંતુ એ નાતોના એકડા, કે ગોળ થયાને કેટલાં વર્ષ થયાં છે ? ફક્ત ત્રણ ચાર કોડી વર્ષોની

વાત છે- કેટલીક નાતોમાં તો હમણું જોતા જોતામાં બંધાયા છે, ને કેટલીક નાતોમાં તો હજી બંધાતા જાય છે ? ખીજું દ્રષ્ટાંત પોશાકનું છે. આ છેલ્લા ત્રીશક વર્ષમાં આપણા પોશાકમાં કેટલો ફેર પડ્યો છે ? ઘણો પડ્યો છે એમ કયુન કર્યા શિવાય છુટકો નથી. ત્યારે એ રૂઢી બદલાઈ કે નહિ ? એમ વિચાર કરતાં ખીજાં પણ દ્રષ્ટાંત મળી આવશે. કહેવાની મતલબ એટલી જ છે કે જનમંડળને જે રૂઢી હાનિકારક લાગે તે બદલતાં કોઈ પ્રકારે આચકો ખાવાની જરૂર નથી. એ પ્રમાણે વખતે વખતે જનમંડળ રૂઢીઓ બદલે જ છે ને બદલે એ જ સ્વાભાવિક ને ન્યાય છે. વળી આ રૂઢી જુની કે માન્ય છે એમ પણ શા ઉપરથી કહેવું. કોઈપણ શાસ્ત્રમાં તો એવો ઉદ્દેશ્ય મળતો નથી. સૌથી ઉતરતા આધારવાળા પુરાણોમાં પણ બ્રાહ્મણ વાણિયાની ચોરાશી ચોરાશી નાનો જણાતી નથી.^૧ ત્યારે આ પ્રાચીન કે શિષ્ટ રૂઢી પણ ક્યાં છે ?

૧ પ્રથમ આ વાત અમે બતાવી આપીએ, ને એમ કહેવાના આધાર પણ બતાવ્યા છે. વિશેષ્યમાં ઉપર કહેલા સુદર્શનના વધારાનો આધાર અમારા મતની પુષ્ટિમાં ટાંકીએ છીએ; પૃષ્ઠ ૧૧. શાસ્ત્રોમાં જે સ્મૃતિઓ, કે તે પૂર્વેનો વેદ રાશિ, કે તે પછીનો જે પુરાણ સમૂહ તેમાં નાગર, કે અમુક જાતના બ્રાહ્મણ—ખેડાવાળ, મોઢ, શ્રીગોડ ઇત્યાદિ—કશે ભેદ જણાતો નથી. સર્વને બ્રાહ્મણ એવા એક જ શબ્દથી વર્ણવેલા છે. સ્કંધપુરાણ ધણું અર્વાચીન મનાય છે, તેના પૂરનો અમુક નિર્ણય નથી, અર્થાત કીયો ભાગ ખરેખરો સ્કંધ પુરાણનો જ છે, ને કીયો અંદર ઘોચી ધાલવામાં આવ્યો છે તે કહી શકાતું નથી. આ પુરાણમાંના નાગર ખંડમાં જ નાગરોનો ઇતિહાસ અત્રે કહ્યો તેવો આપેલો છે, બાકી શાસ્ત્ર માત્ર જોતાં કહીં પણ બ્રાહ્મણ વિના ખીજો શબ્દ હાથ આવતો નથી. આ વાત શું સૂચ-

એ પ્રમાણે મિથ્યા મમત બાળુ ઉપર રાખી શાન્ત મનથી વિચાર કરીએ તો આપણી ખાત્રી થાય છે કે નુકશાનકારક રૂઠી હોયતો તેનો ત્યાગ કરવામાં આનાકાની કરવાનાં કંઈ સખળ કારણો નથી. ‘રૂઠી’ એ કાળે કરીને જનમંડળમાં સ્થાપિત થએલો નિયમ-ધારો છે. જે વખતે જે ધારો યોગ્ય હોય તે ચાલે, પછી વખત જતાં તે સ્થાપિત થાય, એટલા ઉપરથી એ નિયમ જે કાળમાં જનમંડળને અનુકુળ ન આવે તે કાળમાં તેનો ત્યાગ કરી તેની જગાએ અનુકુળ ને લાભકારક નિયમ ન સ્વીકારી શકાય એમ કંઈ ઠરતું નથી. માટે આ બાબત સંપૂર્ણ વિચાર કરી અમે જે સૂચવ્યા છે તે ઉપાયો યોજીને અથવા ખીજા જે યોગ્ય ઉપાયો મુજે તે યોજીને જ્યાં ભાણા વ્યવહાર છે ત્યાં કન્યા સ્વવહાર કરવાના જેમ બને તેમ જલદી યત્નો થાય એ આપણા જનમંડળના હિતની વાત છે.

વે છે? એટલુંજ કે બ્રાહ્મણ માત્ર એકજ છે, અને બ્રાહ્મણોમાં જે પાછળથી ભેદ થયા છે તે કશા વાસ્તવિક કારણથી થયા નથી, પણ અમુક ગ્રામાદિ નિવાસને લીધે થયા છે.” આ નાનું પણ અતિ ઉપયોગી ચોપાનિયું ધ્યાન દેઈ વાંચવાની અમે અમારા વાંચનારને ભલામણ કરીએ છીએ. તે એકલા બ્રાહ્મણોને માટે છે, પરંતુ તેમાંની ઘણી બાબતો સર્વને ઉપયોગી થાય એવી છે.

વિભાગ ૪ થો.

પ્રકરણ ૧ હું.

ખીજ દેશોમાં વર્ણભેદ, અને પરસ્પર ભોજન

વ્યવહાર તથા કન્યા વ્યવહાર.

ગુજરાતમાં હિંદુપ્રજની વર્ણવ્યવસ્થાની સ્થિતિ કેવી છે તે ખતાવવામાં આવ્યું. હવે હિંદુસ્તાનના ખીજ ભાગોમાં, હિંદુપ્રજની વર્ણ વ્યવસ્થા કેવી છે તેનો કંઈક વિચાર કરીએ. દક્ષિણ, અંગાલા, મદ્રાસ આદિ પ્રાંતોમાં જે હિંદુઓ છે તેઓમાં પણ વર્ણવ્યવસ્થાનો આધાર જન્મ ઉપર છે, તેઓમાં પણ નાતો છે, અને નાતોના પાછા ભેદ પણ છે; એટલે આખી હિંદુ પ્રજની વર્ણવ્યવસ્થા ધણું કરીને એક સરખી છે, અને આખી હિંદુ પ્રજમાં નાતોનો આધાર જન્મ ઉપર છે. એમ છતાં પણ હિંદુ પ્રજમાં ગુજરાતીઓના ભેદ તો પરમેશ્વર તોળા છે! ગુજરાતીઓમાં જેટલા ભેદ છે તેટલા ધણું કરીને હિંદુસ્તાનના ખીજ ભાગોમાં નથી. દક્ષિણમાં, અંગાળામાં, અને મદ્રાસ આદિ કોઈ જગામાં ગુજરાત નથી, અને ગુજરાતીઓ જેવા ભેદ પણ નથી. જ્યારે ગુજરાતી બ્રાહ્મણોની પચ્યાશ કે સાઠ નાતોછે, ને તે નાતોના પાછા ભેદ પડ્યા છે, ને તે ભેદોનાય પેટા ભેદો થયા છે, સારે દક્ષિણી બ્રાહ્મણોની દેશસ્થ, કોકણસ્થ, કરાડા અને દેવરૂખા એ ચારજ નાતો છે. તેમાંય કરાડા અને દેશસ્થમાં પાછો અરસ્પરસ કન્યા વ્યવહાર છે એટલે કન્યાવ્યવહારના સંબંધમાં

તો દક્ષિણી બ્રાહ્મણોના માત્ર ત્રણ વર્ગ છે એમ કહીએ તો ચાલે. એ પ્રમાણે દક્ષિણમાં કન્યા વ્યવહારના ક્ષેત્રો આપણા જોટલાં નાનાં નાનાં નથી, તેથી તેમનામાં કન્યા વ્યવહારની બાબતમાં આપણા જોટલી અડચણો ન હોય એ પણ સ્વભાવિક છે. આપણા લોકોને કન્યા આપવા લેવા માટે જ્યારે વતન ખોળવું પડે છે, ત્યારે દક્ષિણીઓ ને તેઓ જ્યાં વસે ત્યાં તે બાબતની સુગમતા થતાં વાર લાગતી નથી. એ વર્ગોના નામો ઉપરથીજ જણાય છે કે તે ભેદો સ્થળ પરત્વે થયા છે. દક્ષિણમાં એકંદર નાતો દોઢસો છે એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે.^૧ બંગાલામાં હિંદુઓની જુદી જુદી સો નાતો છે,^૨ અને મદ્રાસમાં પણ મુદલીયાર, નયડુ આદિ જુદી જુદી નાતો છે, ને તે નાતોના પાછા પેટા વિભાગો પણ છે. મીઠ શેરીંગ નામના અંગ્રેજ ગ્રંથકારે આખા હિંદુસ્તાનમાં બ્રાહ્મણોની બે હજાર નાતો છે એવી ગણતરી કરી છે.^૩ આખા હિંદુસ્તાનમાં નાનોનો આધાર જન્મ ઉપર છે, ને તે ભાણા વ્યવહાર તથા કન્યા વ્યવહારના સંબંધમાં પાળવામાં આવે છે જુદી જુદી નાતો એક બીજા સાથે ભાણા વ્યવહાર રાખતી નથી, તેમ કન્યા વ્યવહાર પણ રાખતી નથી, ને જ્યાં પેટા નાતો છે ત્યાં પેટા નાતો પણ અરસપરસ કન્યા વ્યવહાર રાખતી નથી. એવી આખા હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ પ્રજાની વર્ણ વ્યવસ્થાની સ્થિતિ છે.

૧ મીઠ સ્ટીક્કટ “ લા એન્ડ કસ્ટમ આવ હિંદુ કેસ્ટ્સ ” નામનું પુસ્તક, પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ ૧૩.

૨ મીઠ દત્ત કૃત પુસ્તક ૩, પૃષ્ઠ ૧૫૩. એ ગ્રંથમાં એ નાતોનાં નામ પણ આપ્યાં છે.

૩ “ હિંદુ ટ્રાઇબ્સ એન્ડ કેસ્ટ્સ ” નામના ગ્રંથમાં. ‘કેસ્ટ’ નામનો ઇંગ્રેજ નિર્બંધ, પૃષ્ઠ ૨૦ જુઓ.

અન્ય દેશોમાં વર્ણવ્યવસ્થાની સ્થિતિ:—આ દેશની હાલની વર્ણવ્યવસ્થાની સ્થિતિ આપણે જોઈ, હવે પૃથ્વી પરના બીજા દેશોની પ્રજાઓની વર્ણવ્યવસ્થા સાંબંધી કંઈક વિવેચન કરવાની જરૂર છે. આપણા દેશના જેવી વર્ણવ્યવસ્થા પૃથ્વીના પડપર કોઈ દેશમાં નથી.^૧ મનુષ્ય પ્રાણીના એકાદ મોટા જથામાં—એકાદ પ્રજામાં—જુદાં જુદાં કારણોથી ભેદ પડે છે ખરા; તે પ્રમાણે પૃથ્વીપરની બીજી પ્રજાઓમાં પણ ભેદ પડ્યા છે. એ ભેદનો આધાર કંઈ જન્મ ઉપર નથી, પરંતુ માણસની સંસારિક સ્થિતિ ઉપર છે; એટલે પૈસાને લીધે, પદ્વીને લીધે, ધંધાને લીધે, જાંચ, નીચના ભેદ ગણવામાં આવે છે, પરંતુ અમુક પ્રજામાં અમુક વર્ગની એક નાત, અમુક બીજા વર્ગની બીજી નાત, એ પ્રમાણે જુદી જુદી નાતો નથી. આપણાજ દેશમાં મુસલમાન તથા પારસી છે. યુરોપમાં ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રેન્ચ, જર્મન, રશ આદિ પ્રજાઓ છે, તે કોઈમાં બ્રાહ્મણ, વાણિયાની નાત જોવું નથી તો પછી તેમની પેટા નાતો જોવું તો ક્યાંથી જ હોય ! મુસલમાનોમાં કેટલાક સૈયદ, પઠાણ, શેખ, મોગલ આદિ નામથી ઓળખાતા જુદા જુદા વર્ગો છે; પારસીમાં તો એવા પણ ભેદ નથી. તેઓમાં તો માત્ર પૈસે ટકે સારી સ્થિતિવાળા અને ગરીબ સ્થિતિવાળા, એવા બે ભેદ કહીએ તો કહી શકાય. ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રેન્ચ, જર્મન અને રશ આદિ પ્રજાઓમાં પણ એજ પ્રમાણ છે. ફેર માત્ર એટલો જ કે તે સર્વ પ્રજાઓમાં પોતાનું રાજ્ય છે એટલે તેમનામાં પદ્વીના કારણથી એક વર્ગ જુદો પડેલો હોય છે, ને તેનો વર્ગ પોતાનાથી ઉતરતા વર્ગોથી છોક નિરાળો રહે છે, એટલે ત્યાં ભેદ છે એમ આપણને માલમ પડે છે; તોપણ તે ભેદ અને આપણા ભેદોમાં તો અસ્માન અને જમીન વચ્ચે જેટલું અંતર છે તેટલું અંતર છે.

ભોજન વ્યવહાર:—પૃથ્વીના પડપર હિંદુ પ્રજા શિવાય ખીજ કોઈ પણ પ્રજામાં ભોજન વ્યવહારના ભેદ નથી. હિંદુઓમાં જેમ બ્રાહ્મણ, કોઈ વાણિયાનું રાંધેલું ખાય કે તેની ગોળીકું પાણી પીએ તો વટલાય છે, તેમ ખીજ કોઈપણ પ્રજામાં એક મનુષ્ય ખીજ મનુષ્યનું રાંધેલું ખાતાં કે તેની ગોળીનું પાણી પીતાં વટલાતો નથી. દરેક પ્રજામાં કોઈ કોઈનું ખાવાને કશો પ્રતિબંધ નથી, એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ ખીજ પ્રજાઓનું પણ ખાતાં વટલાતા નથી. એક ઇંગ્રેજ ગમે તો ગમે તે ખીજ ઇંગ્રેજનું ખાય કે ગમે તો ફ્રેન્ચ, જર્મન, મુસલમાન, હિંદુ, પારસી કે હરકોઈ પ્રજાનું ખાય, પણ તે વટલાતો નથી. તેમજ ફ્રેન્ચ, જર્મન, અમેરિકન આદિ હરકોઈ પ્રજા અંદર અંદર એક ખીજનું ખાતાં તો વટલાતા નથી જ; પરંતુ ખીજ કોઈ પણ પ્રજાઓનું ખાતાંય વટલાતા નથી. કોઈપણ પ્રજાના લોકોનો મેળો હોય તો તે બધાય એક રસોડે જમી શકે, પરંતુ હિંદુઓનો મેળાવડો હોય તો વખતે બાર ભૈયનજી અને તેર ચોકાવાળો ઘાટ થાય, સારે છુટકો થાય. આ કેટલી બધી અગવડતા ! ખાધાથી કે પાણી પીવાથી વટલાવાય એ વિચાર માત્ર હિંદુ પ્રજામાં જ છે, ખીજ કોઈ પ્રજામાં નથી. એ વાત ખરી છે કે ખીજ પ્રજાઓમાં પણ ઊંચ નીચના ભેદને લીધે એકાદ ઊંચો ગણાતો માણસ પોતાનાથી ઉતરતી પક્તિના ગણાતા માણસ સાથે બેસી જમતો નથી, તેની જોડે બેસી જમવામાં હલકાઈ માને છે, ને અભિમાનને લીધે તેની સાથે જમવાનો વ્યવહાર પણ રાખતો નથી, પરંતુ જો કદાપિ તે પોતાનાથી હલકા ગણાતા માણસનું ખાય કે પાણી પીએ તો તેથી તે વટલાતો નથી, અથવા તે અપરાધને માટે તેને કોઈ નાતબહાર મુકવું નથી, કે તે પ્રતિષ્ઠા યતો નથી, પણ તે

હાંચનો હાંચજ રહેછે; એટલે ભાણુ વ્યવહારનો ભેદ તો પૃથ્વીપરની હિંદુ શિવાયની કોઇપણ પ્રજામાં નથી, તેમ પૃથ્વીપરની કોઇપણ પ્રજા વટલાવાનું સમજતી નથી. માણસ માણસનું આધારી વટલાય છે, એ વિચાર કેટલીક પ્રજાના તો સમજવામાં પણ આવી શકતો નથી. આપણા આવા વિશેષ્ય પ્રતિબંધોને લીધે ખીજી પ્રજાઓમાં આપણી 'નાત' એ કહેવત રૂપ થઈ પડી છે, એટલે નાત કહેવામાં આવે ત્યારે ખીજી કોઈ પ્રજાની નહિ પણ હિંદુ પ્રજાની જ સમજવી. ખીજી પ્રજાઓમાં એ પ્રમાણે જ્યારે ભેદો—કેમકે તે નાતો નથી—તો આધાર સંસારિક સ્થિતિ ઉપર છે, ત્યારે હિંદુ પ્રજાની નાતોનો આધાર ધર્મ ઉપર છે.^૧

કન્યા વ્યવહાર:—હિંદુ શિવાયની ખીજી પ્રજાઓમાં જે ભેદો છે તે ઘણુંકરીને કન્યા વ્યવહારના સંબંધમાં પાળવામાં આવે છે, તોપણ તે ભેદો આપણા જેવા અવિકારી નથી. એક અગ્રેજ રાજ કુટુંબનો માણસ કે અમીર કોઇ ખેડુતની છોકરી સાથે પરણતો નથી, ને પરણી શકતો પણ નથી. એ પ્રમાણે ખીજી પ્રજાઓમાં પણ કન્યા આપવા લેવાની બાબતમાં સ્થિતિ, સત્તા, પદ્વી, ને ધંધાને અનુસરીને ભેદ રાખવામાં આવે છે. કેટલાક દેશોમાં આવા ભેદો વચ્ચેનું અંતર દિન પ્રતિદિન વધતું જ જાય છે, ને કોઇ કોઇ ઠેકાણે તો એટલું વધ્યું છે કે તે હાનિનું એક કારણ થઇ પડ્યું છે.^૨ એમ છતાં પણ તે ભેદ આપણા જેવા નથી. આપણામાં તો બ્રાહ્મણ અને વાણિયા વચ્ચે ગમે તે કારણ હોય પણ કન્યા વ્યવહાર કદિ થઈ શકે જ નહિ. પરંતુ ખીજી પ્રજાઓમાં તો જે નીચો

૧ પ્રસ્તાવનામાં કહેલો 'કેસ્ટ' નામનો ઇંગ્રેજ નિબંધ, પૃષ્ઠ ૨,૩.

૨ 'ચીપ્સ ક્લામ એ જર્મન વર્કશીપ,' પુસ્તક ૨, પૃષ્ઠ ૩૫૩.

ગણાતો હોય તે પૈસો કે પદ્મી મેળવી શકે છે, ને ઊંચો થઈ શકે છે; ને એ પ્રમાણે ઉંચો થયો એટલે તો ઉંચા ગણાતાઓમાં કન્યા આપી લેઈ શકે છે. વળી બ્રાહ્મણ જેમ વાણિયા કે કણ્વીની કન્યા લેતાથી વટલાય છે, તેમ ખીજી પ્રજાઓમાં નથી. ઉંચો ગણાતો માણસ કદિ નીચા ગણાતામાંથી કન્યા લાવે તો તે વટલાતો નથી; ફક્ત તેની ચર્ચા તથા નિંદા થાય છે. એ રીતે હિંદુ શિવાયની પૃથ્વીપરની તમામ પ્રજાઓમાં કન્યા વ્યવહારની બાબતમાં પણ ફક્ત સંસારી રિયતિ પ્રમાણે ભેદ ગણવામાં આવે છે.^૧ વખતે તેઓ પોતામાંથી તો ગમે તેની સાથે કન્યા વ્યવહાર પાડી શકે છે, એટલુંજ નહિ પણ ખીજી પ્રજાઓ સાથે પણ કન્યાવ્યવહાર પાડતાં હરકત ગણાતી નથી. એક મુસલમાન કોઈપણ મુસલમાનની કન્યા તો લાવી શકેજ; પણ તે ઇંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ કે ખીજી કોઈપણ પ્રજામાંથી કન્યા લાવે કે કોઈપણ પ્રજામાં કન્યા આપે તો બાધ ગણાતો નથી. એજ પ્રમાણે એક ઇંગ્રેજ, ગમે તો મુસલમાન, હિંદુ, ફ્રેન્ચ, જર્મન કે કોઈપણ જાતની કન્યા લાવે કે કોઈપણ જાતમાં કન્યા આપે તો તેમ કરી શકે છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે પૃથ્વીપરની કોઈપણ પ્રજામાં આપણા જેવી અને આપણા જેટલી નાતો નથી, આપણા જેવા ભોજન વ્યવહારના કે કન્યા વ્યવહારના પ્રતિબંધ નથી, આપણી પેઠે કંઈ વટલાવાનું નથી, અને આપણી પેઠે ભેદનો આધારજન્મ ઉપર કે ધર્મ ઉપર નથી, અને જે ભેદ છે તે સંસારીરિયતિના છે તથા તે આપણા જેવા અવિકારી અને સખત નથી!

૧ ‘સિદ્ધાંત સાર,’ પૃષ્ઠ ૫૮ની પહેલી ટીકા; તેમાં કહ્યું છે કે ‘ખીજી કોઈ દેશોમાં આવી કુલ જાતો વ્યવસ્થા જણાતી નથી; પણ સર્વ દેશોમાં, હાલ પણ, બધા લોક એક જેવા છતાં, અમુક અમુક વર્ગ માનેલા હોય છે, ને ખાતું પીતું કન્યા વ્યવહાર ઇત્યાદિ તેટલી સિમામાંજ થાય છે. જરૂર પડતાં એ સિમા તોડવામાં બાધ ગણાતો નથી એટલુંજ સવિશેષપણું છે.’

વિભાગ ૪ થો.

પ્રકરણ ૨ જું.

મુકાબલો.

આપણે પ્રાચીન આર્યોની વર્ણવ્યવસ્થાની સ્થિતિ જોઈ, આપણે આપણા દેશની હાલની સ્થિતિભેદની સ્થિતિ જોઈ, ને આપણે અન્ય પ્રજાઓના ભેદોની સ્થિતિ પણ જોઈ, તે ઉપરથી આપણી વર્ણવ્યવસ્થાની સ્થિતિનો મુકાબલો પ્રાચીન આર્યોની વર્ણવ્યવસ્થાની સ્થિતિ સાથે તથા હાલમાં અન્ય પ્રજાઓના ભેદો સાથે સહેલાઈથી થઈ શકશે. પ્રથમ તો એ વાત નિર્વિવાદ છે કે આપણા દેશમાં, ને વિશેષ્ય કરીને ગુજરાતમાં જેવી ને જેટલી નાતો છે, તેવી ને તેટલી નાતો પ્રાચીન આર્યોમાં નહોતી, અને અર્વાચીન સમયમાં પૃથ્વીના પડપરની ખીજ કોઈપણ પ્રજામાં નથી. જ્યારે આવી વર્ણવ્યવસ્થા પ્રાચીન સમયમાં આપણા જ પૂર્વજોમાં જોવામાં નથી આવતી, ને હાલના સમયમાં અન્ય પ્રજાઓમાં જોવામાં નથી આવતી, ત્યારે હાલ આપણામાં એવી વ્યવસ્થાથી જે જે હાનિયો ઉત્પન્ન થઈ છે, તે હાનિઓ પણ પ્રાચીન કાળના આર્યોમાં કે અન્ય દેશની આધુનિક પ્રજાઓમાં નહોત એ સ્વભાવિક છે.

પ્રાચીન આર્યો:—પ્રથમ આપણે હાલની વર્ણવ્યવસ્થાની સ્થિતિનો આપણા જ દેશની અને આપણા જ પૂર્વજોની વર્ણવ્યવસ્થાની સ્થિતિ સાથે મુકાબલો કરીએ. એ મુકાબલો બહુ ખોધક છે અને આપણા મનની અનેક સુવૃત્તિઓ જાગૃત કરે છે. વખતે હાલની વર્ણવ્યવસ્થા

એ પૂર્વની વર્ણવ્યવસ્થાનું પરિણામ હોય કે નહિ તેનો અજ્ઞાણના મનમાં શક ઉત્પન્ન કરે છે ! ને અમને તો લાગે છે કોઈ પૂર્વનો ઋષિ આવીને જુએ તો તે પણ એમજ ધારે ! પરંતુ ઈતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે, ને એ બાબતમાં તો કશો શક નથી. જેમ હાલની વર્ણવ્ય-વસ્થા પ્રાચીન્ વર્ણવ્યવસ્થાનું પરિણામ છે એ વાતનો શક નથી, તેમ હાલની વર્ણવ્યવસ્થા અને પ્રાચીન્ વર્ણવ્યવસ્થાના આધારભૂત કારણોની વચ્ચે અપરિમિત અંતર છે એમાં પણ શક નથી.

હાલની વર્ણવ્યવસ્થા અને પ્રાચીન્ આર્યોની વર્ણવ્યવસ્થામાં અસ્માન જમીનનો તફાવત છે. અસહના વખતમાં વર્ણુભેદને લીધે ધર્મોપદેશકોને કેટલાક હક્કો આપવામાં આવ્યા હતા, અને ક્ષાત્ર કર્મ કરનારાઓને પણ કેટલાક હક્કો આપવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ તેથી આર્ય પ્રજાના વિભાગ પડી ગયા નહોતા તેમ તેનું ઐક્ય તુટ્યું નહોતું. બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો પોતાના પેઢી ઉતાર કર્મો પેઢી દર પેઢી કર્યા જતા હતા; તોપણ તેઓ એક પ્રજા અને એક જાત છે એમ તેમના મનમાં રહેતું; તેઓને એક જ પ્રકારનો ધર્મોપદેશ મળતો, તેઓની વિદ્યા તથા દંતકથાઓ એક જ પ્રકારની હતી, તેઓ એક ખીજની સાથે બાધાપીધાનો વ્યવહાર રાખતા, તેઓ અરસપરસ કન્યા વ્યવહાર રાખતા, અને એક ખીજ સાથે બધી બાબતના સંસારી વ્યવહાર રાખતા, અને પરાજય થયેલા આ દેશના મૂળ વતનીઓના સંબંધમાં પોતે પોતાને આર્ય જાતના કહી અભિમાન ધરાવતા. અર્વાચીન કાળમાં નાતને લીધે આર્ય પ્રજાના વિભાગ થઇ તેની કોડીબંધ નાતો થઈ છે, એ ભિન્ન ભિન્ન નાતોમાં જાતિના ભેદનો બહાજો સમુદ્ર આવી પડ્યો છે, તથા તેઓની વચ્ચે અર-

સ્પર્શ લગ્ન વ્યવહાર અને સંસારી વ્યવહારો બંધ પડ્યા છે.^૧

હાલની વર્ણવ્યવસ્થાથી આપણામાં બાળલગ્ન, કળેડાં, કન્યાવિક્રય, વરવિક્રય, સાટાં ત્રેખડાં આદિ ધણા હાનિકારક રિવાજો દાખલ થયા છે, એમ બતાવવામાં આવ્યું છે, તેમાંની કોઇ પણ હાનિ પ્રાચીન આર્યોમાં નહોતી એમાં કંઈ શક નથી. પ્રાચીન આર્યોમાં બાળલગ્ન નહોતાં, પણ સ્વયંવર હતા. પ્રાચીન આર્યોમાં મોટે ભાગે કળેડાં નહોતાં થતાં પણ સળેડાં થતાં ને લોકો સુખી થતા. પ્રાચીન આર્યોમાં કન્યાવિક્રય, વરવિક્રય તથા સાટાં ત્રેખડાંનો પ્રચાર નહોતો, પણ લગ્નનો આધાર વરકન્યાના ગુણ ઉપર હતો. એટલે ટુંકામાં પ્રાચીન આર્યોમાં હાલના સમયમાં જે જે દુષ્ટ, અને હાનિકારક રિવાજોથી આપણા સંસાર મંડળની અવદશા થઈ છે, તે તે રિવાજો પ્રચારમાં નહોતા, ને તેથી તે સમયના આર્યોની સંસારિક સ્થિતિ આપણા કરતાં હજાર દરજ્જે સારી હતી, એટલુંજ નહિ પણ રાજકીય સ્થિતિ તથા ધાર્મિક સ્થિતિ પણ સારી હતી. ઋષિ મુનીઓની મહાસાનની ને

૧ મી० દત્તકૃત ગ્રંથનું પુસ્તક ૧લું. પૃષ્ઠ ૨૪૦, એમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“ This is the cardinal distinction between the ancient caste system, and the caste system of the modern age. Caste reserved some privileges for priests and some privileges for warriors, in ancient times; but *never divided and disunited the Aryan people*. Priests, and warriors, and citizens, though following their hereditary professions from generation to generation, felt that they were one nation and one race, received the same religious instruc-

વિદ્યાની ધ્વનિ આજે ક્યાં સંભળાય છે, આજે રામસીતાનો સંસાર ક્યાં દેખાય છે, આજે રામનો સ્ત્રી પ્રત્યેનો પ્રેમ ને સ્ત્રી જાતને માટેનો આદર ક્યાં જોવામાં આવે છે, આજે સીતાનો પતિપ્રેમ ને તેના પતિવ્રતના કેટલા સાંસા છે, આજે રામ લક્ષ્મણુ આદિ, તથા યુદ્ધિષ્ઠિર આદિ પાંડવો વચ્ચેનો બ્રાતૃભાવ કેટલો જોવામાં આવે છે, આજે યુદ્ધિષ્ઠિરનું સસ્ય કેટલું જોવામાં આવે છે, આજે ક્ષત્રિયોનું રાજ્ય કેટલું જોવામાં આવે છે, આજે ક્ષત્રિયોના દિગ્વિજય ક્યાં જોવામાં આવે છે, ટુંકામાં આજે પ્રાચીન સ્થિતિનો જે સારો ભાગ તેમાંનો કેટલો દેખાય છે। એમાંનું કશું દેખાતું નથી. શું આ ઓછી હાનિ છે !

એ ઉપરથી જણાય છે કે જ્યારે પ્રાચીન આર્યોની વર્ણવ્યવસ્થાનો આધાર યુણુકર્મ ઉપર હતો, ત્યારે હાલની વર્ણવ્યવસ્થાનો આધાર જન્મ ઉપર છે; જ્યારે પ્રાચીન આર્યોની વર્ણવ્યવસ્થાનો આધાર ધર્મ ઉપર નહોતો; ત્યારે હાલનો તે ઉપર છે; જ્યારે પ્રાચીન આર્યોમાં યુણુકર્મ કરીને માણસની નાત બદલાતી ત્યારે હાલમાં તે અવિકારી

tions, possessed the same literature, and traditions, ate and drank together, intermarried and held social communion in all respects, and were proud to call themselves the Aryan race as against the conquered aborigines. Caste in modern times has cut up the Aryan people into scores of communities, has opened the wide gulf of race distinctions among the different communities, has interdicted marriage and social communion among them, x x x" એની મતલબ ઉપર આવી ગઈ છે.

છે; જ્યારે પ્રાચીન આર્યોમાં ભોજન વ્યવહારના ભેદ નહોતા, ત્યારે હાલ ભોજનમાં ને પાણીમાં વટલાવાનું પેઠું છે; જ્યારે પ્રાચીન આર્યોમાં કન્યા વ્યવહારના સંબંધમાં માત્ર ઉંચ નીચનો જ ભેદ હતો ત્યારે હાલ તો કન્યા આપવા લેવાના નાના નાના અસંખ્ય વાડા થયા છે આ કેટલો ફેરફાર ! શું બંને સંસ્થાઓ વચ્ચે ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ ધ્રુવ વચ્ચે જેટલું અંતર છે તેટલું નથી ! એકને જો ધોળી કહીએ તો બીજાને ઠાળી કહીએ એટલો તફાવત શું નથી ! એટલો તફાવત છે એ નિર્વિવાદ છે, તેમ બીજી સંસ્થા પહેલાનું પરિણામ છે એ પણ નિર્વિવાદ છે. આવી રીતે જ્યારે વર્ણવ્યવસ્થા બદલાઈ, ત્યારે આપણી સ્થિતિ પણ બદલાય એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. આપણી સ્થિતિનું જોઈશું તો તેમાં પણ પ્રાચીન સ્થિતિ અને અર્વાચીન સ્થિતિમાં એટલો જ તફાવત માલમ પડે છે નાન એક સંસારી સંસ્થા છે. એટલે સંસારી સ્થિતિ સારી નરતી હોવાનો આધાર તે સંસ્થા સારી નરતી હોવા ઉપર છે. જેમ જેમ આ સંસ્થા બગડતી ચાલી, તેમ તેમ આ પ્રજાની સંસારી સ્થિતિ બગડતી ચાલી. વળી રાજકીય, કે ધાર્મિક સ્થિતિ ઉપર પણ અસર થયા વિના ન રહી. આપણું સંસાર સુખ નાશ પામ્યું, આપણામાં અનેક હાનિકારક રૂઠીઓ દાખલ થઈ, આપણામાંથી પ્રજાત્વ નાશ પામ્યું, આપણાં શુરાતન અને પુરુષાતન નાશ પામ્યાં. આપણે પરતંત્રતાની ધુંસરીએ જોડાયા, આપણો સલ્લ ધર્મ નાશ પામ્યો ને તેને બદલે બહેમનો ધર્મ દાખલ થયો ને આપણામાંથી ઉંચી નીતિના સદ્ગુણો નાશ પામ્યા; આવાત શું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જેવી નથી !

અન્ય પ્રજાઓ:—આપણા પૂર્વજોની વર્ણવ્યવસ્થા સાથે આ પછી હાલની વર્ણવ્યવસ્થાનો મુકાબલો કરતાં આપણું મન કહ્યું કરતું

નથી. હવે અન્ય દેશોની પ્રજાઓની વર્ણવ્યવસ્થા સાથે મુકાબલો કરવાનો રહ્યો; તે કરતાં પણ આપણે તો અસંતોષનો અસંતોષ રહેવાનો ! અમે પ્રથમ બતાવી ગયા છીએ કે આપણી નાતો કોઈ પણ પ્રજામાં નથી ને આપણી વર્ણવ્યવસ્થા પણ કોઈ પ્રજામાં નથી. ત્યારે હવે મુકાબલો શેનો કરવો ! બીજી પ્રજાઓમાં જે ઉંચ નીચના ભેદો છે તેની સાથે કરવાનો રહ્યો. કોઈ કોઈ પ્રજામાં એવા ભેદો દહાડે દહાડે વધતા જાય છે તેથી હાનિઓ થવા માંડી છે, તેમ છતાં પણ તે ભેદોને આપણી નાતો વચ્ચે મુકાબલાનું કશું સામાન્ય કારણ નથી. જ્યારે બીજી પ્રજામાં ભેદોનો આધાર સંસાર સ્થિતિ ઉપર છે ત્યારે આપણી પ્રજાની નાતોનો આધાર ધર્મ ઉપર છે, જ્યારે બીજી પ્રજાઓના ભેદોનો આધાર જન્મ ઉપર બિલકુલ નથી, ત્યારે આપણી નાતોનો આધાર તો તદ્દન જન્મ ઉપર જ છે, જ્યારે બીજી પ્રજાઓમાં ભાણા વ્યવહારના બિલકુલ પ્રતિબંધ નથી, ત્યારે આપણામાં એવા પ્રતિબંધો ઘણા છે, જ્યારે બીજી પ્રજાઓમાં લગ્ન વ્યવહારના ભેદોનો આધાર ઉંચ નીચ સ્થિતિ ઉપર છે, ત્યારે આપણામાં જન્મ ઉપર તથા સ્થળ ઉપર છે. હવે સહેજ સમજવામાં આવશે કે આપણી નાતોનો મુકાબલો અન્ય પ્રજાઓના ભેદો સાથે થઈ શકતો નથી. જ્યારે અન્ય પ્રજાઓમાં આપણા જેવી વર્ણવ્યવસ્થા નથી, ત્યારે ત્યાં આપણી વર્ણવ્યવસ્થાથી જે જે હાનિકારક પરિણામો નિપજ્યાં છે તે ન નિપજે એ પણ સ્વભાવિક છે. વળી વધારામાં બીજી પ્રજાની લગ્ન રીતો અને આપણી લગ્ન રીતોમાં પણ બહુજ તફાવત છે એટલે આપણામાં જેવી હાનિકારક રીતો

દાખલ થઇ ગઈ છે તેવી તેમનામાં દાખલ થવા પામી નથી, ને આપણી સ્થિતિ કરતાં યૂરોપ કે અમેરિકાની ધણીખરી પ્રજાઓની સ્થિતિ સારી છે એ વાત પણ સર્વના જાણવામાં છે.

હવે આપણે આપણી હાલની વર્ણવ્યવસ્થાની સ્થિતિનો મુકાબલો પ્રાચીન આર્યોની વર્ણવ્યવસ્થાની સ્થિતિ સાથે કર્યો. અને હાલની પૃથ્વી પરની અન્ય પ્રજાઓના ભેદોની સ્થિતિ સાથે પણ કર્યો, અને જોયું કે આપણી વર્ણવ્યવસ્થા તે આપણી જ છે, ને તે પ્રાચીન આર્યોને કે અન્ય પ્રજાઓને ઇર્ષ્યા કરવા લાયક નથી.

વિભાગ ૫ મો.

પ્રકરણ ૧ લું.

હાલની વર્ણવ્યવસ્થા વિષે અભિપ્રાય.

આજ સેંકડો વર્ષે આપણને જ જ્ઞાતિનાં બંધનો અનિષ્ટ લાગે છે એમ નથી. વખતે વખતે સુઝજનોને તેની અગવડતા લાગી છે, ને કોઈ કોઈ સમયે ખરી લાગણીવાળા અને હિંમતવાન નરોએ તેના સામી બાથ પણ ભીડી છે. આજથી આસરે ચારસેં વર્ષ ઉપર જુનાગઢમાં નરસિંહ મહેતા નાગર ભક્ત થઈ ગયો છે તેનાં બનાવેલાં પદો ઉપરથી તથા દંતકથા ઉપરથી જણાય છે કે નરસિંહ મહેતાએ જ્ઞાતિભેદનો તિરસ્કાર કર્યો હતો. એ તિરસ્કાર તેમણે પ્રસિદ્ધ રીતે બતાવેલો છે ને તે સંબંધી એક પદ પણ જોડ્યું છે. તે એ કે:—
ગીરિ તલાટોને કુંડ દામોદર, સાં મહેતાજી નહાવા જાય;
ઢેડ વરણમાં દઢ હરિ ભક્તિ, તે પ્રેમ ધરીને લાભ્યા પાય. ગીરિ.
કરજોડીને પ્રાર્થના કીંધી, વિનતિ તણાં બહુ વધારે વચન;
મહાંત પુરૂષ અમારી અરજ એટલી, અમારે આંગણે કરો રે કિર્તન. ગીરિ.
પ્રેમ પદારથ અમો પામીએ, વામીએ જન્મ મરણ જે જળ;
કર જોડતામાં કરણા ઉપજી, મહેતાજી વૈષ્ણવ પરમ દયાળ. ગીરિ.
પક્ષાપક્ષી ત્યાં નહિ પરમેશ્વર, સમદૃષ્ટિ ને સર્વ સમાન;
ગૌ મૂત્ર તુળસી વૃક્ષ લીપજો, એવું વૈષ્ણવે આપ્યું વાક્યદાન. ગીરિ.
મહેતાજી નિશાએ આવ્યા, લાવ્યા પ્રસાદને કર્યો હિતસવ;

ભોર થયા લગી ભજન કીધું, સંતોષ પામ્યા સૌ વૈષ્ણવ. ગીરિ.
 ઘેર પધાર્યા ને હરિ-જશ ગાતા, વાતા તાળ ને શંખ મૃદંગ;
 હસિ હસિ નાગર તાળીઓ લે છે, આ શા રે બ્રાહ્મણના ઢંગ. ગીરિ.
 મૌન ગ્રહીને મેહેતાજી ચાલ્યા, અધવરાને શો ઉત્તર દેઉ;
 જગ્યા લોક નરનારી પૂછે, મેહેતાજી તમે એવા શું ? ગીરિ.
 નાત ન જાણો ને જાત ન જાણો, ન જાણો કાંઈ વિવેક વિચાર;
 કરજોડીને કહે નરસૈયો, વૈષ્ણવ તણો મને છે આધાર. ગીરિ.

૫૬.

એવા રે અમો એવા રે એવા, તમે કહો છો વળી તેવા રે;
 ભક્તિ કરતાં જો ભ્રષ્ટ કહેશો તો, કરશું દામોદરની સેવા રે. એવા રે.
 આ સુમ્મ હરિભક્તના વિચારો યથાસ્થિત ખતાવવા અમે આપું
 ૫૬ ઉતાર્યું છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે હાલ જેવી વર્ણ-
 વ્યવસ્થા છે તેવી ને તેવી ધણુંકરીને આ હરિભક્તના વખતમાં પણ
 હતી. ફેર પડ્યો છે તો એટલો જ કે નાતોની સંખ્યા તે વખતના
 કરતાં પણ વધી, ને વર્ણવ્યવસ્થા વધારે હાનિકારક થઈ પડી છે !
 હાલ આપણી વર્ણવ્યવસ્થામાં વટલાવું પેટેલું છે તે એ વખતે
 પણ હતું ને વર્ણવ્યવસ્થા જોડે ધર્મનો સંબંધ છે એ જોમ હાલ મા-
 નવામાં આવે છે તેમ તે વખતે પણ માનવામાં આવતું એમ છતાં જ
 ખરેખરો ધર્માત્મા ગણાયો છે ને જો ખરેખરો હરિભક્ત ગણાયો છે તે
 વટલાવાનું કે વર્ણવ્યવસ્થા સાથે ધર્મનો સંબંધ સમજ્યો નથી, એ
 શું ખતાવે છે ! વળી એ કિયે વખતે ? જો વખતે આપણા સુધારા-
 વાળાનું સ્વપ્નું પણ નહોતું અને જો વખતે આપણી ભાષામાં ‘સુ-
 ધારા’ શબ્દનો જન્મ પણ નહોતો તે વખતે ! હવે વાંચનારને પ્રશ્ન
 ઉત્પન્ન થવો જોઈએ કે આ તે વર્ણવ્યવસ્થા ખરેખરી દોષિત છે કે

નરસિંહ મહેતા જેવો હરિભક્ત દોષિત છે । નરસિંહ મહેતાને એમની હયાતીમાં તો જે સંસ્કાર વિલા હોય તે ખરા, પરંતુ આજે તો તેના નામને માટે સર્વને માન છે ને તેના નામથી ધણુઓ પોતાને ગર્વનું કારણ છે એમ સ્વીકારે છે. એટલે ખરી રીતે મહેતાનો દોષ નથી. જે મહેતાને લાગ્યું તે કોઈપણ જ્ઞાનચક્ષુને લાગ્યાવિના રહે નહિ ! મહેતા જેવા હરિભક્તને ખાવાપીવામાં, ખોરાક અને જળની શુદ્ધિના ધર્મ શિવાય બીજો ધર્મ પેસી શકતો નથી એમ લાગ્યા વિના રહેજ નહિ.

મહેતા પછી પણ વખતે વખતે હાલની હાનિકારક પદ્ધતિની વિરુદ્ધ અવાજ કાઢનાર ઉત્પન્ન થયા છે. કેટલાક સુર કવિ જનોએ આ બાબતના પોતાના વિચારો પોતાની રચેલી કવિતામાં બતાવ્યા છે. અખેભક્ત કહેછે કે:—

આભડછોન અંલજ ધરજણી, બ્રાહ્મણ વૈષ્ણવ કીધા ધણી;

બારે કાળ ભોગવે બે, સાંને ઘેર આવી ગઇ રેહ.

એક બાપુ સાહેબ ગાયકવાડ કરીને ગુજરાતી ભાષામાં કવિતા કરનાર થઇ ગયો છે. તેણે બ્રાહ્મણ શૂદ્રના ભેદનાં પંદર પદો બનાવેલાં છે.^૧ એમાં કાવ્યકારે પોતાની આ સંબંધી લાગણી ધણા સખ્ત શબ્દોમાં પ્રસિદ્ધ કરી છે અને લાગે છે કે કોઈ સુધારાવાળો પણ આ બાપુ સાહેબની બરાબરી ભાગ્યે જ કરી શક્યો હશે. તે એક પદમાં કહેછે કે:—

સંસ્કારથી થાયછે બ્રાહ્મણ નો જગત સહુ;

શૂદ્ર હોય સર્વ અદ્યા જણે જ્યારે માત રે.

વિપ્ર જઈ જોતી તું તો કપ્પીરની (કેવી) ભત;

પૂછ પૂછ એને જઇ કેવી (તારી) ન્યાતરે.

ગયા સૈકામાં થઇ ગયેલા મહા કવિ શામળને આપણે આ જગાએ સુલવે ન જોઇએ. એ કવિએ અનેક વાર્તાઓ લખી છે, ને ઘણીક વાતોમાં તેણે વર્ણુભેદનો કંઈપણ વિચાર રાખ્યા વિના ભિન્ન ભિન્ન વર્ણુનાં નાયક નાયકાનાં ગુણાનુસાર લક્ષ કરાવ્યાં છે. રજપુત રાજનો કુંવર અને વણિક પ્રધાનની પુત્રીનું ઇચ્છાવર લક્ષ, તેમ જ રજપુત રાજની કુંવરી અને વણિક પ્રધાનના પુત્રનું ઇચ્છાવર લક્ષ એ તો આ મહાન્ કવિની વખતે વખતે ઘણી પ્રિય યોજના દીઠામાં આવે છે. પોતે જાતનો આદર્શ છતાં આવાં લગ્નો કરાવતાં તેના મનમાં કંઈપણ આનાકાની થઈ હોય એમ પણ એની કવિતા ઉપરથી જણાતું નથી. આ કવિરાજે કવિતા લખતાં પોતાનો સમય જિલકુલ વર્ણુવ્યો નથી. ખીજા લક્ષ વ્યવહારો જે વર્ણુવ્યા છે તેનું પણ એ જ પ્રમાણે છે. આ વિદ્વાન્ કવિનું વિશાળ અને સંસ્કારી મન આથી જણાઇ આવે છે. જે વટલાવાનું આ કવિના મનમાં હોત તો આ કવિ કદિ પણ આવાં જોડાં વાર્તામાં પણ ઉપજાવત નહિ !

એ પ્રમાણે નાતોની હાલની પદ્ધતિ ઉપર જુદા જુદા વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે, એટલુંજ નહિ, પણ કન્યા વ્યવહારના સંબંધમાં દહાડે દહાડે જે નાના નાના વાડા થતા જાય છે તે ઉપર પણ એક કવિનું ધ્યાન પહોંચ્યાનું જણાય છે. ગયા સૈકામાં અમદાવાદના કૃષ્ણરામ મહારાજે કલ્પિકાળની અનીતિનું વર્ણુન કર્યું છે, તેમાં તે કહે છે કે:—

એક નાતમાં નાત, કળિએ ખીજ કીધી,

ગ્રહસ્થ ભિક્ષુક જાત, દીકરીયો નવ દીધી.

આ ટુંકા વર્ણુનમાં હાલની વર્ણુવ્યવસ્થાનું તથા તેઓના અસ્પર્શ-સના કન્યા વ્યવહારની સ્થિતિનું યથાર્થ ચિત્ર છે. એ કવિએ એ

પદ્ધતિનો દોષ પણ કળિને માથે-આપણી આધુનિક સ્થિતિને માથે-નાંખ્યો છે.

એ પ્રમાણે આ પાશ્ચિમાત્ય કેળવણી દાખલ થતા પહેલાં પણ સેંકડો વર્ષથી આ બાબત વિશે વિદ્વાન્ લોકો બોલતા આવ્યા છે. પરંતુ નગારાના અવાજમાં એવા તતુડીના અવાજે દબાઈ ગયા છે; નાતના દોર આગળ એવાઓના બોધની કાંઈ અસર થઈ નથી.

એ પછી ચાલતા સૈકાની વાત કરીએ. કવિ નર્મદાશંકર, કવિ દક્ષપતરામ, કરસનદાસ મૂળજી, દુર્ગારામ મહેતાજી, મહિપતરામ આદિ વિદ્વાનોએ આ જ્ઞાતિઅધનોની વિરુદ્ધ પોતાના વિચારો જાહેર કર્યા છે. એમાંના કેટલાક સુધારાવાળામાં ખપતા હતા તેથી તેવાઓના બોલવાને કેટલાક સ્વદેશાભિમાની હેવાનો ડોળ ધાલનાર નરો વજન આપવાને ના પાડશે. પરંતુ હવે આપણને માલમ પડે છે કે સુધારાવાળાઓએ આ બાબતમાં આપણા દેશના જુના વખતના વિદ્વાનો કરતાં વિશેષ્ય કશું કહ્યું નથી. એવા કેટલાક વિદ્વાનોના અભિપ્રાય ઉપર બતાવ્યા છે, હવે અર્વાચીન્ વિદ્વાનોના અભિપ્રાયનાં થોડાંક વચનો આપીએ છીએ. કવિ નર્મદાશંકર કહે છે કે:—

રોસાવૃત્ત.*

નથી કોઈ વહેવાર, સાથ જ'આ ખાવાનો;
 શુદ્ધ વિપ્રની માંહિ, પરિણે પર્ણાવ્યનો.
 જાતિ બેદને હાય, દેશતો ખોએ ભારી;
 ઉંચો આવે કેમ, રિખાતાં જખમે કારી ?
 કોતું ખાતું કંઈ નહીં, નહીં ન્હાયાવણ ખાતું;
 એને કહે સૌ ધર્મ, ધર્મ તો જાણે ખાતું.

* નર્મ કવિતા, આવૃત્તિ ત્રીજી, પુસ્તક ૧ હું, પૃષ્ઠ ૩૩૬-૩૩૭.

એ પ્રતિજ્ઞાએ હાય, પ્રદેશે નાજ જવાયે;
 પ્રદેશથી જે લાભ,ધણા તે નાજ ચખાયે.
 એ પ્રતિજ્ઞાએ હાય, સગાઇ તો નવ થાયે;
 પુરૂષ કુંવારા રેહ, મૂર્ખ શું કન્યા જાયે.
 એ પ્રતિજ્ઞાએ હાય, દાઝતે સંપત્તિ જનમાં;
 મમત થકી નહીં જસ, અરીસ્યા જુજવા મનમાં.
 એ પ્રતિજ્ઞાએ હાય, કરે નહિં સાલ્ય પરસ્પર;
 અદેખાઇથી જન, પાડુ મારેછે થઇ ખર,
 એ પ્રતિજ્ઞાએ હાય, દેશી રાજ્યેની પડતી;
 મળે ફરી નવ રાજ, થાય કોથી નહીં ચડતી.
 કેટલાક જે ભેદ, થયા ગુણ કર્મ ઉપરથી;
 ખરેખરા હિતકારી, કામ બહુ થાતાં દલથી.
 ભેદ હાલ જે તેહ, જાતિ નીતિ રૂઢીના;
 દેશનું સત્યાનાશ, વાળી નાંખે શી બીના !

x

x

x

જરૂર પડે નવ જમે, શૂદ્રનું રાંધેલું તે;
 બ્રાહ્મણ ભુખથી મરે, ન્યાતના દોર થકી તે.
 એમાંનું નહિ પ્રથમ પરંતુ હમણું ચાલે;
 સૂતર અડકે ફરી, નહાવું તે ચોંટે ભાળે.

વળી ' સિદ્ધાંતસાર ' માં મી. મણિલાલ કહે છે કે ' ચાલતા
 કળીકાળની ધોર અનીતિમાં, એ જાતિઓ હજુ કેટલી વધશે, ને ક્યાં
 સુધી આપણને અધોગતિએ ઉતારશે, તે કોણ કહી શકે એમ છે ? ' ^૧
 હવે એકજ નાતની પેઠા નાતોના અરસ્પરસના કન્યા વ્યવહાર-

રના સંબંધમાં આ દેશના ખીજા ભાગના વિદ્વાનોનો શો અભિપ્રાય છે તે કંઈક તપાસીએ. મદ્રાસના પ્રેાં રંગનાથ મુદ્દલીયાર કહે છે કે, ‘મુદ્દલીયાર કે નયડુ જેવી એકાદ નાતના તમામ માણસો વચ્ચે અરસપરસ કન્યા વ્યવહારનો સબધ બંધાય એવું કંઈ થઈ શકે એમ નથી? એક નયડુનો પુત્ર ખીજા નયડુની પુત્રી વેરે પરણે એમાં કાંઈ શ્રુતિની કે સ્મૃતિની આજ્ઞાનો ભંગ થતો નથી. ધર્મના કોઈ વહેમને દૂર કરવાનું નથી, અને હું ધારું છું કે ધર્મગુરુ પણ એટલા બધા વિરૂદ્ધ નહિ થાય. રૂઢી એજ શત્રુની સામે લડવાનું છે. મારા મનમાં એમ આવે છે કે મુદ્દલીયારની ધણી પેટા નાતો પૈકી ત્રણ કે ચારને એકત્ર કરી પ્રથમ નાની શરૂઆત કરવામાં આવે તો એવા ઐક્યના લાભ તરત જ અને પૂર્ણરીતે સમજવામાં આવે, અને હાલ જે નાતો જુદી જુદી છે, તે બધી નાતો સંયુક્ત થવાનો રસ્તો ખુલ્લો થાય. આવી બાબતમાં પ્રથમ પગલું મુખ્ય શહેરે ભરવું જોઈએ, એટલે પ્રગણાનાં ગામો વહેલાં કે મોડાં એ રસ્તે ચાલશે.”^૧

એ શિવાય આપણા દેશના તેમ જ પરદેશના ધણા વિદ્વાનોએ ‘નાતો’ વિષે પોતાના અભિપ્રાયો બતાવેલા છે, પરંતુ તે બધા જો આપીએ તો વિસ્તાર ધણો થઈ જાય છે; ને નાતોના મ્હોટા પક્ષ વિષે એટલો વિસ્તાર કરવાનું આ યોગ્ય સ્થળ પણ નથી.

હવે અમારા વાંચનારાઓની ખાત્રી થઈ હશે કે આ બંધનો અનિષ્ટ છે, એ કંઈ આજ કાલના સુધારાવાળા જ કહેછે એમ નથી. ધણા વિદ્વાનોને તે અનિષ્ટ લાગેલાં છે, ને ધણા વિદ્વાનોએ એ બાબત પોતાના અભિપ્રાય બતાવેલા છે. એ પ્રમાણે પ્રાચીન વિદ્વાનો—શાસ્ત્ર-કારો—ના અભિપ્રાય જેમ હાલનાં બંધનોની વિરૂદ્ધ છે, તેમ અ-

વાંચીન વિદ્વાનો, કવિઓ, અને હરિભક્તોના અભિપ્રાય પણ વિરૂદ્ધ છે.

નરસિંહ મહેતો, અખો ભક્ત, કે શામળ ભટ્ટ જેટલે દરજ્જે ગયા છે, તેટલે દરજ્જે જવું યોગ્ય છે કે નહિ તે પ્રશ્ન જુદો છે, પરંતુ કૃષ્ણારામ મહારાજે જે અનીતિ ગાઇછે તે અનીતિ દૂર કરવાની હાલ વાત છે. એ બાબતમાં આપણે જોયું કે જ્યાં કન્યા વ્યવહાર છે, ત્યાં બાણા વ્યવહારનો પ્રતિબંધ છે, એ તદ્દન અકારણ, નિર્મૂળ, અને પ્રાચીન તથા અર્વાચીન કાળના સુર અને માન પામેલા વિદ્વાનોના અભિપ્રાય વિરૂદ્ધ છે, તે પ્રતિબંધ યોગ્ય નથી, માન્ય રાખવા લાયક નથી, અને તે પ્રતિબંધ તોડી નાંખવાની અગત્ય છે.

વિભાગ પ મો.

પ્રકરણ ૨ જું.

વિનતિ.

આ દેશમાં આર્ય પ્રજામાં વર્ણુની ઉત્પત્તિ પ્રથમ પ્રજાભેદને લીધે થઈ, ત્યાર પછી ગુણુકર્માનુસાર ચાર વર્ણુ બંધાયા, તે વખતે ભોજન વ્યવહાર તથા કન્યા વ્યવહારના પ્રતિબંધ હાલના જેવા નહોતા. ત્યાર પછી ધિમે ધિમે અનેક કારણોથી વર્ણુવ્યવસ્થા બદલાઈ ને જાતિભેદ બંધાયા. વખત જતાં તે ભેદો સ્થાપિત થયા ને હાલની વર્ણુવ્યવસ્થા બંધાઈ; હાલ જ્ઞાતિભેદનો આધાર જન્મ ઉપર તથા કન્યા વ્યવહાર ઉપર છે, ને ધર્મ સાથે તેનો સંબંધ માનવામાં આવે છે; વળી એ જ્ઞાતિઓની પેટા નાતો થઈ, તે પેટા નાતોની પાછી પેટા નાતો ને તેનાય નાના નાના વાડા કન્યા વ્યવહારના સંબંધમાં થયા છે; ને હજી પણ તેવા વાડા ને વાડામાંથી વાડોલીયાં થતાં જ જાય છે; હાલની વર્ણુવ્યવસ્થામાં ભોજન વ્યવહાર તથા કન્યા વ્યવહારના પ્રતિબંધ કેવા છે, તેમાં કેટલીક નાતોમાં બાણુ વ્યવહાર છતાં કન્યા વ્યવહાર નથી, ને તેમ ન હોવાથી કેવાં કેવાં માઠાં પરિણામ થયાં છે, તથા કેવા કેવા હાનિકારક રિવાજો દાખલ થયા છે, એ પ્રતિબંધ કાઢી નાંખવાની અગત્ય છે, ને તે કાઢી નાંખવા શાશા ઉપાય સેવા જોઈએ; આપણા દેશમાં હાલ જેવી વર્ણુવ્યવસ્થા છે તેવી પૃથ્વીના પડપર કોઈપણ પ્રજામાં નથી, ખીજી પ્રજાઓમાં જે ભેદો છે તે માત્ર સં-

સારિક સ્થિતિના છે, અર્વાચીન જ્ઞાતિનાં બંધનો અનિષ્ટ છે એમ ધ-
ણાક સુદ જનોને આજ સેંકડો વર્ષથી લાગ્યું છે એ આદિ બાબનો
વિશે અત્રે વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું. એ ઉપરથી અમારા વાંચનારા-
ઓની ખાત્રી થઈ હશે કે હાલ જે જે નાતોમાં બાણા વ્યવહાર છે
તે તે નાતોમાં કન્યા વ્યવહાર ન કરવાનો જે રિવાજ છે તે તદ્દન પાયા
વગરનો છે. તેને પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો, કે પ્રાચીન વર્ણવ્યવસ્થાનો ટેકો
નથી, તેને અર્વાચીન વર્ણવ્યવસ્થા સ્થાપિત થવાનાં જે જે કારણો છે
તેનો પણ ટેકો નથી, તેને યુક્તિ વિચારનો ટેકો નથી, ને ટુંકામાં
તે તદ્દન અકારણુ માલમ પડે છે. તે રિવાજ અકારણુ છે, તેની સાથે
હાનિકારક છે એમ પણ ખતાવામાં આવ્યું છે. ત્યારે હવે એવા અ-
કારણુ, હાનિકારક અને અનિષ્ટ રિવાજને આપણે ક્યાં સુધી વળગી
રહેવું ! એ રિવાજથી આપણી સંસારિક સ્થિતિની અનેક પ્રકારે હાનિ
થઈ છે, ને કંઈપણ લાભ થયો નથી. આપણું સંસાર-સુખ વણસે,
આપણી લગ્ન વ્યવસ્થા તુકશાનકારક થઈ પડે એવા કેટલા રિવાજો
દાખલ થયા છે, તે પણ વિચાર કરતાં જણાઈ આવે છે. શિવાય
રાજકીય સ્થિતિની પણ હાનિ થઈ છે. આપણું પ્રજાત્વ નાતોના અનેક
ભેદોથી નાશ પામ્યું ને એક પ્રજાની અનેક પ્રજાઓ થઈ છે ! આ-
પણે તો કુવાના દેડકા થઈ ગયા છીએ, આપણાથી વતન છોડી ધં-
ધાને અર્થે કે કોઈપણ કારણને અર્થે જઈ શકાતું નથી, ને જઈએ
તો એટલી અડચણો પડે છે કે ફરી જવાતું મન થાય નહિ. એથી
અન્ય દેશો વ્યાપાર રોજગારમાં, પૈસે ટકે, સંસાર-સુખમાં, ને
રાજકીય સ્થિતિમાં આગળ દોડી ગયા ને આપણે તો ધણા પાછળ
પડી ગયા. હજી પણ વખત છે ને તેનો જેમ વહેલો લાભ લેઈશું
તેમ વધારે ફાયદો છે.

જ્ઞાતિ બંધનના મ્હોટા પ્રશ્નનો, રોટી ત્યાં બેટી કેમ નહિ, એ એક પેટા ભાગ છે. મ્હોટા પ્રશ્નના લાભાલાભ વિશે વિસ્તારથી બોલવાની આ જગા નથી, તેથી એટલું જ કહીને સંતોષ પામીશું કે જ્ઞાતિ બંધનથી હિંદુસ્તાનની સર્વ પ્રકારે પડતી થવામાં કંઈ ઓછી મદદ મળી નથી. અલગત મિથ્યાભિમાનને લીધે કેટલાકને એ સિદ્ધાંત રચશે નહિ, પરંતુ આપણે જે પ્રજાની ઓળમાંથી નીકળી મયા ને આપણું રાજકીય મોત થયું તે બધાનો દોષ જ્ઞાતિ બંધનને માથે છે? જે કેળવણીનો પ્રસાર ન થયો હોત, ને રેલવે તથા તાર આદિ ન હોત તો બંગાલી, મદ્રાસી, દક્ષિણી, ને ગુજરાતી એ બધા એક પ્રજા છે એમ એક બીજાને ઓળખાણ પણ શેનું થાત! બંગાલી બંગાલીને ઠેકાણે, મદ્રાસી મદ્રાસીને ઠેકાણે, દક્ષિણી દક્ષિણીને ઠેકાણે, ને ગુજરાતી ગુજરાતીને ઠેકાણે રહેત! પાછી ગુજરાતી પણ ક્યાં એક પ્રજા છે! તેની કેટલી પ્રજાઓ કહેવી! કદાપિ નાતો એટલી કહીએ તો શું ખોટું! ને કેળવણીનો પ્રસાર, રેલવે તથા તાર છતાં પણ પ્રજાનું ઐક્ય ક્યાં થયું! ઐક્યનાં સાધનો પ્રાપ્ત થયાં, ને બહુ તો ઐક્યની ખુદ્દિ પ્રાપ્ત થઈ, પણ ઐક્ય ક્યાં થયું! એ થવામાં શું આડે આવે છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવાનું અમારા વાંચનારાઓને જ સોંપીએ છીએ! હિંદુઓના તત્ત્વજ્ઞાનની અને ધર્મ ખુદ્દિની વાત કરતાં એમ કહેવામાં આવે છે કે ખ્રિસ્ત ધર્મની પ્રજાઓમાં બંધુભાવનો ઉપદેશ છે, ને આપણા આર્ય લોકોમાં તો આત્મભાવનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, એટલે અન્ય પ્રજાઓ કરતાં આપણું જ્ઞાન આ બાબતમાં અધિક છે. અલગત તર્કમાં તો

‘નાત’ વિષે ઇંગ્રેજ નિબંધ, પૃષ્ઠ ૫૦.

એ વાત ખોટી નથી ને કોઈ પ્રજામાં બંધુભાવ હોય તે કરતાં આત્મભાવ હોય તો તે વધારે સારું. એ પ્રજા પહેલી પ્રજા કરતાં ઉચ્ચતર વિચારને પહોંચેલી ગણાય. પરંતુ શું એ ઐતિહાસિક પ્રયોગની વિચિત્રતા નથી કે જે પ્રજાઓમાં ભ્રાતૃભાવની નીતિનું અવલંબન કરવામાં આવે તે પ્રજાઓના તદ્દન જીદા જીદા કડકા ન પડે અને તેઓમાં ઐક્યનાં કારણો તથા પ્રજાત્વ કાયમ રહે ત્યારે જે પ્રજામાં એથી અધિક ઉંચ વૃત્તિ ખતાવનાર ‘આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ’ની નીતિનું અવલંબન કરવામાં આવે તે પ્રજામાં તે પ્રજા તુટી તેના નિર નિરાળા કડકા કડકા થઈ જાય, અને ઐક્યનાં સામાન્ય કારણો ન રહેવાથી એકની અનેક પ્રજાઓ થઈ જાય? એમ જોતાં એ પ્રયોગ ધણોજ વિચિત્ર લાગે છે. અત્રે જ્ઞાતિભેદના મ્હોટા પ્રશ્ન વિશે વિસ્તારથી બોલવાની જગા નથી, નહિ તો અમે તેના લાનાલાભ વિશે વિસ્તારથી વિવેચન કરત. અત્રે તો અમારે એટલું જ પ્રતિપાદન કરવું છે કે આપણી અસંખ્ય નાતોમાં એવી ધણીએ નાતો છે કે જેઓ અરરપરસ બાણા વ્યવહાર રાખે છે, જેઓ સંસારિક સ્થિતિમાં સરખી છે, જેઓમાં ધર્મના ભેદનો કે ધંધાના ભેદનો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થતો નથી, એવી નાતોને અરરપરસ કન્યા વ્યવહાર કેમ ન હોવો જોઈએ ? એ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરવા અમારાથી જે યત્ન બન્યો તે અમે કયો છે, પરંતુ એ યત્નનું ફળ આવવું વાચક વર્ગના હાથમાં છે.

અમારો એ દૃઢ નિશ્ચય છે કે જ્યાં સુધી આપણે આપણાં જ્ઞાતિબંધનો નહિ સુધારીએ ત્યાં સુધી આપણું કલ્યાણ થવાનું નથી; ત્યાં સુધી આપણી સંસારિક સ્થિતિ સુધરવાની નથી, આપણી રાજકીય સ્થિતિ સુધરવાની નથી, ત્યાં સુધી આપણી ધાર્મિક સ્થિતિ પણ સુધરવાની નથી ને દુકામાં ત્યાં સુધી આપણા દેશનો દહાડો ફરવાનો

નથી ! પૂર્વની વાત તો આપણે કરી ચુક્યા છીએ ! આપણે જોયું કે સેંકડો વર્ષથી જ્ઞાતિનાં અનિષ્ટ બંધનોની સામે વખતે વખતે કોઇ હિંમતખાજ ને અકલ્પવંત માણસો થતા આવ્યા છે, પરંતુ તે બિચારા એકલાઓનું કંઈ વળ્યું નથી, ને જ્ઞાતિઓ તો આજે એવી ને એવી કે વખતે એથી પણ ખરાબ સ્થિતિમાં આપણને વારસામાં ઉતરી છે ! હમણું છેલ્લાં એ કોડી વર્ષની વાત કરીએ, તો શો બોધ મળે છે ! એનો એ જ. દરેક નાતમાંથી કોઇ કોઇ કેળવણીનો પ્રસાદ પામવા લાગ્યા. તેઓ ભિન્ન ભિન્ન સુધારા દાખલ કરવાના મતના થયા, તે દાખલ કરવાનો બોધ પણ કરવા લાગ્યા, પણ શું કરે, નિરૂપાય ! એક સાપ હોય તો પણ હજારો કીડીઓને શું કરે ! એથી પણ એમજ જણાય છે કે આપણી હાલની વર્ણવ્યવસ્થાની સ્થિતિમાં સુધારાની ધણી જગા છે. જ્યાં ‘ રોડી ત્યાં બેટી ’ એ પદ્ધતિ દાખલ કરવી તે એના સુધારાનું પહેલું પગથીઉં છે, ને એથી હાલના સમયમાં અગણિત લાભ થશે, ને અગણિત હાનિકારક રિવાજો સહસા દૂર કરી શકાશે.

ઈશ્વરે મનુષ્યને લાભાલાભની તુલના કરવાની બુદ્ધિ આપી છે. એ હિંદુ બુદ્ધિને કદાપિ કાટ લાગ્યો હશે, પણ હવે તે કાટ કાઢી તેને સાફ કરી વાપરવાનો વખત આવ્યો છે. આ વખતે અમદાવાદના ઇતિહાસની એક રમુજ પણ ધણી બોધક વાત યાદ આવે છે. અમદાવાદનો એક સુખો ધણો લંપટ, વ્યસની અને મોજલો હતો. તે પોતાની હવેલીમાં એક દિવસ નાચ મુજરામાં ગુલતાન થએલો હતો, તે વખતે લાગ જોઈ કોઇ દૂશ્મન ચઢી આવ્યો. નોકરે આવી આ મોજલા ને નાચમાં તદ્દલીન થએલા સુખાને ખબર આપી કે લશ્કર લેઈ દૂશ્મન ચઢી આવે છે, ચારે તેણે જવાબ દીધો કે આટલો

નાય જોઈ ઉડીએ છીએ, નજદિક આવે એટલે ખખર આપજો. એમ કરતાં દૂશ્મન નજદિક આવ્યો, એટલે જસુસ ખખર લાવ્યો કે સાહેબ દૂશ્મન હવે નજદિક આવ્યો છે, સારે સુખા સાહેબે જવાબ આપ્યો કે આવવા દે ફિકર શી છે, આ નાય જોઈ ઉડીએ છીએ, દરવાજો આવે એટલે ખખર આપજો. દૂશ્મન દરવાજો પણ આવ્યો. તે ખાતમી આપી સારે પાછો એવો ને એવો જવાબ આપ્યો ને દૂકમ ક્યો કે શહેરમાં પેસે એટલે ખખર કરવી. સામાનું લશ્કર શહેરમાં પેહું ને તેની ખાતમી આવી, પણ ભાઈ સાહેબની આંખો ઉઘડી નહિ. છેવટ હવેલી પાસે આવે એટલે ખખર આપવાની વરધિ આપી. સાંપણુ લશ્કર તો આવ્યું. પણ સુખા સાહેબની આગસ તો ઉડી જ નહિ; દૂશ્મન એકદમ ચઢી આવ્યો, હવેલી ઘેરી લીધી, ને એ આપણા મોજલા સુખા સાહેબ કેદ પકડાયા. આવી કંઈ બેદરકારી આપણામાં આવી છે એમ અનુમાન થાય છે. આપણું સર્વસ્વ ગયું ને જે બાકી હતું તે પણ જવા બેઠું છે તેમ છતાં આપણી આંખો નથી ઉઘડતી એ ઝોછી આશ્ચર્યની વાત છે! કન્યા-વ્યવહારના નાના નાના વાડા શું કરવા જોઈએ? તેનું કંઈ પણ કારણ છે? એક નાતમાં એક વર ચાર બાયડીઓ પરણે, સારે તેવી જ જાતની, તેવી જ સ્થિતિની ને તેની સાથેના બાણા વ્યવહારવાળી ખીજ નાતમાં ખાસા કમાતા ધમાતા ને કેળના ગર્ભ જેવા વરને પણ કન્યા ન મળે! આ કેટલી અનીતિ! આથી શું બન્ને જ્ઞાતિ-ઓની હાની નથી થતી! પેલો વર ચાર પરણે એ ચાર બાયડીઓને એક ઘણી એ પાંચના સંસાર-સુખની લીલાનું શું વર્ણન [કરીએ! એક પિયર રઝળતી હોય, તો ખીજ સગાં વહાલાંના હુંબા ખાઈ પેટ ભરતી હોય, તો ત્રીજ વૈતર કરી દહાડા કાઢતી હોય, ને ચોથી વ-

ખતે અનીતિ કરી સંસાર ધુળ મેળવતી હોય ને ચાર પાયડીએ વરરાજા તો વરરાજા ને વરરાજા અથવા બાળ બ્રહ્મચારી જ હોય ! કેટલી દુષ્ટતા, કેટલી અધમતા, કેટલી સંસાર-સુખની હાનિ ! પાંચનો ભવ વ્યર્થ ગયો ! કોઈ કહેશે કે આવો દાખલો લીધો એટલે આમ બોલો જ તો ! વાંચ અમારા શાળા વાંચનાર, તે આવો દાખલો જોયો નથી એમ તું કહી શકે છે ? તારા મન સાથે જોખી કાઢ, ને મનને ઠગવાનું રહેવા દે ! કદાપિ ન જોયો હોય તો અમદાવાદમાં ઔદિયોમાં જઈ જોવો ! એ જ્ઞાતિનું નામ દેવાનું કારણ એ છે કે એમાં એવા દાખલા બહુ થાય છે. ખીજી નાતોમાં નથી એમ તે ઉપરથી સમજવાનું નથી. હવે ઔદિયનું બાણે ખપે એવી ખીજી બ્રાહ્મણની કન્યાની અછતવાળી નાતના લોકોની શી ગતિ ! ગમે તો ઢગલે ઢગલા રૂપિયા ખર્ચે, ગમે તો પાયડી પાયડી કરતા કુંવારા મરે, ગમે તો અનીતિના ખાડામાં પડે, પણ હરકોઈ રીતે સંસાર તો બગડે જ બગડે ! આવાં દૃષ્ટાંતોની કંઈ ખોટ નથી. આવા પ્રતિબંધથી જે જે અનિષ્ટ રિવાજો દાખલ થયા છે, તેના પરિણામોનું તો કંઈ કહેવાનું જ નથી. હવે તો આપણી હવેલી દૂશ્મનોથી તદ્દન ઘેરાઈ ગઈ છે ને આપણે કેદ પણ પકડાયા છીએ ! હવે આપણે આંખ લિધાડી જોવાની જરૂર છે ! વખત પણ અતુકુળ છે. સંસારિક સ્થિતિ સુધારવાની જરૂર જણાય તો બાળ આપણા હાથમાં જ છે ! હવે કશી અડચણ નથી. સ્વતંત્ર રીતે સંસારિક બાબતોમાં આપણે આપણા મતો પ્રદર્શિત કરી શકીએ છીએ ને ચાલવાની ઇચ્છા હોય—આપણું બહેતર કરવાની આપણી મરજી હોય—તો તે પ્રમાણે વર્તી પણ શકીએ છીએ. જેટલો વખત ખોઈએ છીએ તેટલો આપણો બચ છે !

એક બ્રાહ્મણનો અને એક વાણીઆનો એવા બે સમાજો જલ-

દી સ્થાપન થવાની જરૂર છે. જે આપણે આપણું સંસાર-સુખ ઇચ્છતા હોઈએ, જે આપણે આપણાં બાળબચ્ચાંનું કલ્યાણ ઇચ્છતા હોઈએ, જે આપણે આપણો ઉદ્ધાર ઇચ્છતા હોઈએ તો આ બાબતના ઉપાયો યોજવામાં વિલંબ થવો જોઈતો નથી. એ બંને સમાજો મહાભારત પ્રયત્નો કરે તો થોડાં જ વર્ષોમાં આ શુભ હેતુ પાર પડવાનો સંભવ છે ! દેશના શુભેચ્છકોએ આ બાબતમાં જે જે પ્રકારે મદદ થઈ શકે તે તે પ્રકારે કરવી જોઈએ. જેઓ નાણાંની મદદ આપી શકતા હોય તેમણે તે આપવી જોઈએ ને જેઓ અંગ મહેનતથી કે ખીજી કોઈ રીતે મદદ કરી શકતા હોય તેમણે તેવી મદદ કરવી જોઈએ !

છેલ્લે એમ પણ કહીશું કે અત્રણત વાતોથી કશું થવાનું નથી. વાતો કરવાનો વખત હવે વહી ગયો છે એમ કહેવું પણ અનુચિત નથી. હવે વખત એવો આવ્યો છે કે જેઓ માત્ર વાતો જ કરનારા છે ને બોલવા પ્રમાણે બિલકુલ વર્તનારા નથી તેઓ એકાદ શુભ-કાર્યને હાનિ કરનારા થઈ પડે છે. માટે પ્રથમ મનની ખાત્રી કરો, વિષયનું મનન કરો, ને પક્ષી ખાત્રી થાય તથા હિમ્મત આવે, તો સમાજોમાં દાખલ થઈ જાઓ ને વખત આવ્યો દેશના કલ્યાણ અર્થે કંઈ બળિદાન આપવા તૈયાર થઈ જાઓ ! આ બાબતમાં તો બહુ બળિદાન પણ ક્યાં આપવાનું છે ? ધણીખરી વખતે તો સુખ શોધવાનું છે ! ધણાય મિત્રોને જુઓ પાડતા સાંભળ્યા છે કે શું કરીએ ભાઈ ! આ ભણાવેલી ગણાવેલી ને ડાહી દેવ પુતળા જેવી છોડી છે, પણ તેને લાયક નાતમાં વર મળતો નથી ! તેથી ગમે ત્યાં ધરસોડવી પડશે ! પછી બિચારા ધરસોડે છે ! ક્યાં ધરસોડે છે ? વ્હાલી પુત્રીને—જીવના જીવન ગારાને—પોતાના લોહીના અંશને—આ જ-

ગતમાં સૌથી જે અધિક વહાલું છે તેને—એક ઝંડીયા કુવામાં. પુત્રી સદાને માટે દુઃખી થાય છે. તેને જોઈને શેર શેર લોહી બળી જાય છે! દુઃખનો કંઈ કાંઠો રહેતો નથી! આવાં દૃષ્ટાંતો મિત્રાને અને ઓળખીતાઓને મોઢેથી સાંભળી આંખો પોતાની ફરજ સહસા બળવે છે! વળી કેટલાકને એવી પણ ખુમો પાડતાં સાંભળ્યા છે કે આ ભાઈ તો બહુ ગણી પડિત બન્યા ને પોપટ જેવા થયા, પણ બાઈ તો પથ્થરના ભરડા જેવાં છે, ભાઈનાં બધાંય પોથાં થોથાં કુવામાં નાંખે એવાં છે! વળી કોઈ વર નહિ મળવાથી પુત્રીને માટે નાનો વર લેવો પડ્યો, એવી ફરિયાદો પણ કરે છે! આ બધાથી કાનું હૃદય પિગળતું નહિ હોય! જેને હૃદય હશે તેનું તો પિગળતું હશે જ હશે! આ બધાં કળેડાંઓનો, આ બધાં દુઃખોનો એક ઉપાય કન્યા વ્યવહારનાં ક્ષેત્રો મોટાં થવાથી થવાનો સંભવ છે. માટે અમે કહીએ છીએ કે આ બાબતમાં તો બહુ બળિદાન પણ આપવાનું નથી. છેવટ અમારી એટલી વિનતી છે કે વાંચનાર, તું આટલે સુધી આવું એટલે ચોપડી તો પુરી થઈ, પરંતુ આ વિષય પુરો થયો, કે તારું કર્તવ્ય પુરું થયું એમ સમજીશ નહિ! તારે તો હજી બહુ કરવાનું બાકી છે. કદિ, પ્રિય વાંચનાર, તું મનમાં એમ ન લાવીશ કે તારા એકલાથી શું થઈ શકવાનું છે! આ ગ્રંથકર્તાએ તો મ્હોટી મ્હોટી વાતો કરી, પણ તે કંઈ એકલાનું કામ નથી એ વિચારને તારા મનમાં પેસવા જ દેખીશ નહિ! તું એકલો બધું કરવા સમર્થ છે! એક એક મળીને આખી પ્રજા થાય છે. કાંકરે કાંકરે પાળ બધા-ય છે! જે દરેક માણસ ‘મારા એકલાથી શું થઈ શકવાનું છે’, એવો વિચાર કરી બેસી રહે તો પછી કાણ આગળ આવવાનો! ને શું કાર્ય થવાનું? વળી કોઈએ એમ પણ માનવું ન જોઈએ કે “હું કંઈ

આગેવાન નથી, એ તો આગેવાન લોકોનું કામ છે” ! બધા આગેવાન થઇ શકે છે. આગેવાન થવાની કંઈ પરીક્ષા નથી. જે કામ કરે તે ખરો ! માટે દરેક માણસે આ પુસ્તક પુરું થયા પછી આ બાબતમાં પોતાના કર્તવ્યની શિરૂઆત કરવી જોઈએ ! એ કર્તવ્ય શું છે તે હવે વિચારવું કંઈ મુશ્કેલ નથી. પ્રિય વાંચનાર ! તારા કર્તવ્ય કરવાના પ્રયત્નમાં તને જશ મળે એવી ઇચ્છા દર્શાવી અમે અત્રે અટકીશું.

તથાસ્તુ.

